

I. ÉVFOLYAM // BUDAPEST, 1928. ÁPRILIS HÓ // 2. SZÁM
MEGJELENIK ÉVENTÉ TÍZSZER

HISTORIA

SZERKESZTŐSÉG

MAGYAR MŰEMLEKEK

SZERKESZTI

DR. SZÖNYI OTTÓ

A MŰEMLEKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI

DR. GÁRDONYI ALBERT

SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

HADIMŰZEUMI LAPOK

SZERKESZTI

AGGHÁZY KAMIL

A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI MŰZEUM IGAZGATÓJA

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MŰZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL
BUDAPEST VI. ANDRÁSSY-ÚT 20 // TELEFON: TERÉZ 299-92

ELŐFIZETÉSI DÍJAK
EGÉSZ ÉVRE 30 P. FÉLÉVRE 16 P.

MINDEN
A LAPRA VONATKOZÓ LEVELEZÉS (KÉZIRAT, REKLAMÁCIÓ, ELŐFIZETÉS STB)
BUDAPEST VI. ANDRÁSSY-ÚT 20 ALÁ CÍMZENDŐ

TARTALOM.

	Oldal
<i>H. K.</i> : Mult és kegyelet	1
Pestbudai emléklapok	3
<p style="margin-left: 2em;">A budapesti tudományegyetem megnyitásának elfelejtett évfordulója. — A Rókus-kórház megnyitásának évfordulója, — A pesti magyar Klarissza-kolostor 200 esztendője. — A Normafa.</p>	
Hadimúzeumi Lapok	8
<p style="margin-left: 2em;">Évfordulók — emlékművek. — I. A m. kir. Hadtörténelmi Múzeum közleményei. — Przemysli emlékek. — Intézetünk anyagának gyarapodása. — A könyvtár gyarapodása. — Intézetünk külső működése. — Őn-figura, Zinn-figura, Olom- katona. — Felhívások. — II. Szemle. — Múzeumok. — Le- letek — ásatások. — Emlékművek. — Hősi emlékművek. — Könyvek és folyóiratok. — Bajtársi összejövetelek. — Halálozás.</p>	
Honisme és helytörténet	16
<p style="margin-left: 2em;">Emlékezzünk: Bosznia-Hercegovina.</p>	

Melléklet:

Magyar Műemlékek.

Előfizetési felhívás.

Erősíteni a mult iránti szeretet érzését: ez lapunk tulajdonképeni célja. Aki szereti a multat, a magyar multat, az támogatni is fogja törekvéseinket azzal, hogy előfizetőink táborába lép, mert csak így válik lehetővé, hogy ügyünk szellemi fegyvere anyagilag is megerősödjék.

Előfizetési díjak: egész évre P 30.—, félévre P 16.— s ez megküldhető címünkre vagy postautalványon, vagy pedig befizethető 36.621. számú postatakarékpénztári csekkszámunkra.

Az előfizetési díjakat kérjük minél előbb befizetni, mert lapunk április havi számát már csakis azoknak fogjuk megküldeni, akik lapunkra előfizettek.

* * *

Lapunk, a nyári hónapok — július és augusztus — kivételével, minden hónapban jelenik meg és a törzslapon kívül a következő mellékletekkel bír:

„*Pestbudai emléklapok*“, a székesfőváros multjával foglalkozik és dr. Gárdonyi Albert székesfővárosi főlevéltáros szerkeszti.

„*Magyar műemlékek*“, melyben ismertetésre kerülnek Hazánk összes műemlékei, szerkeszti dr. Szőnyi Ottó, a Műemlékek Országos Bizottságának előadója.

„*Honisme és helytörténet*“, a magyar vidék multjával foglalkozik akként, hogy rendszeresen ismerteti Hazánk városainak és községeinek történetét, a hozzájuk fűződő eseményekkel együtt. Központi szerkesztője dr. Lukinich Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, a vidéki részek szerkesztését pedig a legkiválóbb szaktudósok végzik. E tekintetben fokozatosan történik a kiépítés. Debrecen város és környékére vonatkozó szerkesztési teendőket rugonfalvi Kiss István és Szabó Dezső debreceni egyetemi tanárok látják el.

„*Hadimúzeumi Lapok*“, a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum hivatalos lapja, mely e Múzeum tárgyi ismertetésével és a hozzája fűződő kérdésekkel foglalkozik. Szerkeszti Aggházy Kamil, a Múzeum igazgatója.

Mindezen mellékletek havonta felváltva jelennek meg, s ezzel oly történelmi irodalmat nyújtanak, mely nemcsak tudományos és hasznos, de kellemes olvasmány is lesz mindazok részére, akik a nemzet multja iránt szeretettel és érdeklődéssel viseltetnek.

Hazafias tisztelettel:

Historia

szerkesztősége és kiadóhivatala.

Hirdetmény.

Budapest székesfőváros tanácsa az 1928. évben kiegészíteni kívánja a székesfőváros külső képére vonatkozó festménygyűjteményét és pedig olyan képekkel, melyek a főváros fekvésének páratlan szépségeit, nemzetközi szempontból is figyelmet érdemlő részleteit, világvárosi képét ábrázolják, amellelt alkalmasak arra, hogy külföldi képzőművészeti kiállításokon művészi kvalitásaikkal is felbresszék az érdeklődést. Erre a célra legalább 6000 pengőt kíván fordítani és ezt az összeget azon a kiállításon óhajtja felhasználni, melyet a Városligeti Múcsarnokban folyó évi június havában a pályaművekből rendez.

Számításba jöhet minden olyan festmény, mely tárgyát a fent körvonalazott körből merítette.

A megvásárlandó műveket a székesfőváros vásárlóbizottsága jelöli ki és ugyanó állapítja meg az egyes képek vételárát. A vásárlóbizottság fenntartja magának azt a jogot, hogy a művészek által megjelölt árnál alacsonyabbat ajánljon fel. A vásárlóbizottság javaslatát a tanácshoz terjeszti be, melynek határozata végleges.

A képek méreteire vonatkozólag megjegyzi a tanács, hogy lehetőleg a szokásos nagyságú képeket kívánja figyelembe venni, már csak azért is, mert intenciói szerint ezek a képek külföldön is kiállításra kerülnek és így a rendesnél nagyobb méretű képek szállítása nehézségeket okoz. Ez okból kívánatos a pasztell mellőzése is. Megjegyzi továbbá a tanács, hogy műemlékek és várostörténeti szempontból érdekes részletek ábrázolását csak abban az esetben tartja kívánatosnak, ha az ábrázolt tárgyak általános művészet-történeti szempontból érdeklődés fölkeltésére alkalmasak. A székesfőváros környékének olyan ábrázolása, mely erre nem jellemző és a helyi kapcsolatot nem érezteti, hanem csupán egyszerű tájkép, figyelembe nem jöhet.

Nyomatékosan rámutat a tanács arra, hogy vásárlásainál a tárgyi vonatkozások elbírálása mellett elsősorban a festmények művészi értékeit és általános festői kvalitásait fogja mérlegelni, hogy a megvásárolt képek méltóképen reprezentálhassák festészetünk mai színvonalát.

A pályázaton résztvevő festményeket *folyó évi május 31-én* kell a Múcsarnok titkári hivatalának beküldeni, megjelölve, hogy „*a székesfőváros városképpályázatán kíván a mű résztvenni*“. Kiállításra csak azok a művek kerülhetnek, melyeket a képzőművészeti vásárlóbizottság által kiküldött felvételi zsüri elfogad.

Felhívja a tanács a művészek figyelmét arra is, hogy a pályázat feltételeinek megfelelő műveket más kiállításokon is külön figyelemben fogja részesíteni anélkül, hogy a vásárlásra előirányzott összeget a kiállítás előtt felhasználhatná. A kiállítás megtartása után azonban, amennyiben a teljes összeget a vásárlások nem merítették ki, jogában áll a vásárlóbizottságnak más kiállításokon szereplő mű megvásárlását hozni javaslatba a kifizűött összeg terhére.

Budapest 1928 március 1-én.

A székesfőváros tanácsa.

Mult és kegyelet.

Londonban töltöttem a húsvéti ünnepeket. Szabad időmben nyitott szemmel jártam a várost és így természetesen sok érdekes dolgot láttam. Legyen szabad ezekről néhányat elmondani példa gyanánt és okulásul.

A királyné egyik kastélyának kertje csak bizonyos időközökben van a nagyközönség számára nyitva. Nálunk az ily kerteknél hatalmas tábla hirdeti, hogy: „A növényzet rongálása ennyi és ennyi pengő büntetés terhe alatt tilos“. Az angolok ezt másképp írják. Az angol királyné kertjének bejáratánál lévő tilalmi táblán a következő felírat van: „Ne bántsatok a virágokat, mert különben szomorú a királyné“.

A díszőrségek ugyanazon egyenruhát viselik ma is, mint a világháború előtt. Szertartásokban, ünneplésekben semmi sem változott évszázadok óta. A Tower őrsége ugyanazt az öltözetet viseli ma, mint több száz évvel ezelőtt.

Az angol őrzi a hagyományt. Őrzi szokásaiban multját és görcsösen ragaszkodik mindahhoz, amit őseitől örökölt és ami őseire emlékezteti. Az ismeretlen katona emlékműve előtt állandóan a virágok halmazata és nem megy arra senki sem anélkül, hogy kalapot ne emelne azok emlékének, akik legnagyobb kincsüket, éltüket áldozták a hazáért.

Minden kis parkban, minden kis téren egy-egy emlékszobor a mult személyeinek és eseményeinek szentelve. Azoknak, akiknek nevéhez és ténykedéséhez Anglia naggyátétele fűződik.

Az ember a világ legnagyobb városát járva, érzi itt az angol lelket, amely a multból merített ihletet, erőt és meggyőződést. Pedig Anglia nem valódi katona nemzet, az angolokról azt mondják, hogy üzlet-emberek, akik ridegek, számítók és érzéktelenek. Akiknek lelkében nincsen idealizmus, akik nem törődnek a tegnappal, akiket csak a ma és a holnap érdekel.

Elmentem hát az angol üzleti élet központjába, a londoni áru- és értéktőzsdére, a The Royal Exchange palotájába, melyet három száz évvel ezelőtt az angol király alapított.

Szigorú előírás a tagoknak a fekete ruha és a cylinder. Háromszáz év óta. Majd azt gondolám, Anglia világhatalma a tengerre van alapítva, megnézem tehát a hajótőzsdét, a Lloyd's Exchange-t, amelyet mai palotájában 1844-ben személyesen avatott fel Victoria királyné. Ennek a tőzsdének a tagjai ugyancsak betartják a szigorú szabályt, ami előírva van, világos utcai ruha, cylinder és a gomblyukban fehér virág. Az egyik teremben márványoszlopon aranyba

vészetten közel 300 hősi halált halt Lloyd's tag neve olvasható a következő felirattal: „A nagy háborúban elesett embereink dicsőséges emlékének“.

Mindenütt kísér a mult. Kíváncsi voltam tehát végre egy olyan teremre, amelyben már csak üzlettel és nem hagyománnyal találkozom. Elvezettek az események kihirdetésének termébe és az első, ami itt szemembe ötlük, egy kicsiny, szabadon álló asztalka, amelyen nyitva fekszik az elsüllyedt és elveszett hajók naplója.

Zsibongás tölti be a termet, amikor hirtelen éles csengetés szavára elül a zaj és méltóságteljes léptekkel belép piros brokátos, prémgalléros, széles karmantyús köpenyében a kikiáltó (caller). Csattos lakkcipőt, selyem harisnyát visel és felmegy az emelvényre. Magasra emeli balkezét és ezzel is jelezni kívánja, hogy beszélni akar. Bejelenti, hogy elsüllyedt egy hajó. Megmondja a hajó nevét, a rá vonatkozó adatokat és balkezeivel meghúz egy zsinórt, hármat kongat a terem ezüst harangján. A tagok mind levett cilinderrel, vigyáz-állásban hallgatják a szomorú búcsúztatót. Mint ahogy minden Lloyd's tag beszélgetés közben megemeli a cilinderét, ha egy-egy elsüllyedt hajó nevét kimondja.

Itt is tehát a mult iránti tisztelet és kegyelet jeleivel találkozom. Évszázadokkal ezelőtt hagyománnyá vált az angoloknál a szigorúan előírt külsőségekhez kötött szertartás és ezen évszázados hagyományhoz a mai modern kor angola az élet minden megnyilvánulásában ragaszkodik. Lelki szükség nála a mult szeretete, melynek eredményeként az angol mindig angol marad, nemzeti érdekének tartva azt, hogy mindig és mindenütt összetartsen és angol maradjon.

* * *

Nekünk, akik hirdetjük, hogy ismerni kell a földet, becsülni kell a földet, melyet szülőföldünknek nevezhetünk minden emlékével, eseményével és hagyományával egyaránt, jól esik olvasóink elé tárni az angol példát, hiszen hétköznapi életünkben az angolokra nagy előszeretettel hivatkozunk.

A magyar nemzet multja dicsőséges mult, melynek minden részleteivel büszkélkedhetünk. Nem lehet tehát a magyar léleknek szebb buvárkodási területet találni, mint a magyar multban való buvárkodást. Aki az ezeréves magyar történelemben elmerülve kutat, annak lelkében csak nemes érzelmek fakadhatnak. S a lelkek nemes érzelmei a legerősebb tényezők egy nemzet naggyá tételéhez.

Keltsenek e sorok és ébresszen e folyóirat minden magyar lélekben oly érzelmeket, mint amilyen érzelmek fejlesztették az angol lelkeket és az angol lelkeken keresztül az angol nemzetet naggyá és hatalmassá.

H. K.

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

DR. GÁRDONYI ALBERT SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

A budapesti tudományegyetem megnyitásának elfelejtett évfordulója.

Szent és felette szükséges dolognak (tam sanctum et necessarium opus) mondotta a magyar bíboros Cicero II. Ferdinánd királyhoz intézett egyik felterjesztésében a magyar egyetem felállítását, mert tudta, hogy mit jelent a studium generale szellemébresztő és formáló hatalma és Apácai Csere Jánossal együtt meg volt győződve annak igazságáról, hogy „ami a testben a szem, az az országban az akadémia avagy főiskola“. És röviddel azután, hogy e meggyőződésének kifejezést adott, 1635. május 13-án Pozsonyban kiállítja a szellemi kormányzó hatalom otthonának alapítólevelét, melyben kijelenti, hogy a nagyszombati egyetemet, elsősorban „a római katolikus vallás terjesztése végett“ állítja fel. Az új intézmény a hit- és bölcsészettudományi karral a teljes tudományos képzést még nem biztosította, az ürt teljesen még nem töltötte be. Ezért panaszkodik a „vir desideriorum“, Amos Comenius, hogy a főiskolák nem bírnak teljes mértékben megfelelni hivatásuknak, mert esonkák, azaz jogi és orvosi fakultásuk nincs. Így érthető meg Apácai Csere János keserű kifakadása is, hogy nincs egyetlen tudósunk, „kit a magyar iskolák külföldi akadémiaik nélkül neveltek volna“. Apácai 1656-ban a tudományok teljes egyeteméért küzd, s 11 év múlva, 1667-ben, a nagyszombati egyetem már a jogtudományi karral bővül ki világi tanárok vezetése alatt. És míg a nyugateurópai egyetemeken a hazai jog tanítása csak a XVIII. század második felében nyer felvételt a tanulmányi rendbe, addig azt a nagyszombati egyetemen egy teljes századdal előbb kezdik tanítani. Apácai nagystíflú terve

azonban csak akkor valósult meg, mikor a nagyszombati egyetem 1769-ben az orvostudományi kar létesítésével teljessé lett.

Ez Mária Terézia uralkodása alatt történt, aki a tanügyet politikumnak tekintve (ist und bleibt ein politikum), a királyi elhatározásnak e tekintetben teljes érvényesülést biztosított (negotia literaria regis arbitrio reservata) s ilyképen a közoktatás országos rendezéséhez nagy kedvvel és biztos kézzel fogott hozzá. Ez az elgondolás alkalmas időben következett be, mert a Jézus Társaságnak a Dominus ac Redemptor noster kezdetű pápai brevével 1773. július 21-én történt feloszlata után az államhatalomra hárult a közoktatásról való gondoskodás kötelessége. Az erre vonatkozó munkálatok az országos tanulmányi rendtartás kidolgozásának elrendelésével indultak meg. A Ratio az országban és kapcsolt részeiben csak egy királyi tudományegyetemet állapított meg, s ezért célszerűnek látszott, hogy az az ország központjába helyeztessék át. A kérdés tanulmányozására kiküldött bizottság, miután mind Nagyszombatban, mind Budán és Pesten a helyi viszonyokat alaposan megvizsgálta, a Budára való áthelyezést javasolta. Azonkívül, hogy a bizottság a jezsuiták iskolai épületét Budán megfelelő kiegészítésekkel célszerűnek látta egyetemi épület átalakítására, az a szempont is elég jelentőséggel domborodott ki, hogy a város felajánlotta a Corvin-féle házat, az átköltözésre pedig még tízezer forintot. Álláspontját azzal is indokolta a bizottság, hogy a város fekvése az ország központjában a legalkalmasabb s az élet Budán olcsóbb, mint Nagyszombatban. A bizottság javaslatát a kancellária is magáévá tette, mire Mária Terézia 1777. feb-

ruár 10-én a királyi helytartótanács-hoz intézett leiratában az egyetem áthelyezését jóváhagyta és székhelyéül az újjáalakított királyi várpalotát jelölte ki. Ez intézkedéssel a királynő bizonyítékát kívánta adni annak, hogy mennyire szíven fekszik a tudományok és a tanulmányi ügy előmozdítása és felvirágoztatása (quantopere illud, ut res litteraria in percharo hoc regno suo Hungariae... ad omnem possibilem florem et splendorem evehatur, sibi cordi sit), továbbá azon meggyőződésének, hogy a tudományoknak ez a vára mennyivel inkább képes lesz a királyi palotából befolyásolni a nemzet egész szellemi, sőt anyagi kultúráját (ac in his palatiis regiis sedem ipsam scientiarum, tcti qua late patet regno dominantem). A Budára átköltözött egyetem 1777. november 3-án kezdte meg áldásos működését a Nagyboldogasszonyról címzett templomban tartott isteni tisztelet után s ettől fogva az új székhelynek is hatalmas fejlődési tényezőjévé lett.

A múlt évben, 1927. november 3-án volt 150 éves évfordulója a nevezetes eseménynek, amiről, ha akkor megfeleledkeztek, most illik megemlékezni.

Dr. Budó Jusztin.

A Rókus-kórház megnyitásának évfordulója.

Ez év május 28-án lesz 130 esztendeje annak a nagy és emlékezetes ünnepségnek, amelynek keretei között a Rókus-kórházat megnyitották és rendeltetésének átadták. A megnyitás méltó megünneplésére a tanács nagy előkészületeket tett és az egész város lakosságának közreműködésével kívánta ezt a nagy napot emlékezetessé tenni. Az ünnepi fényt emelte az uralkodó képviselőjében megjelenő Zirty Antal helytartótanácsi titkár is, aki mind az egyházi, mind pedig a világi ünnepségeken résztvett.

Az ünnepnap hajnalán már 3 órakor trombitaszóval ébresztették fel

a város lakosságát, hogy mindenki elkészülhessen és idejében jelen lehessen az ünnepségeken. Reggel 6 óra tájban kezdtek gyülekezni a Fő-téren, a városházával szemben, saját zászlóik alatt a különböző testületek és céhek, valamint egyforma ruháikban az árvák és kórházi betegek. Félórával későbbben vonult fel a Szervita-tér felől az egyenruhás polgárság 1 lovas és 3 gyalogos százada, melyek a Váci-utcával szemben helyezkedtek el. A lovas század későbbben a királyi biztosért menő kiküldöttek kocsijának kíséretéül a Dunaparra vonult. Ezalatt a polgárság részben a Fő-téren, részben a Dunaparton és a kórház körül gyülekezett.

Délelőtt ½8-kor mozsárdörrenés jelezte, hogy a királyi biztos a budai Dunaparton csónakba szállott, majd egy második, amikor a folyó közepére ért és végül a harmadik lövés, amikor a pesti partra való megérkezését tudatta az ünneplő polgársággal. A partra lépő királyi biztost trombitaharsogás és dobpergés fogadta, majd ünnepi menetben zeneszóval és a nép örömkialtása közben kísérte a küldöttség a városházára, hogy az ünnepélyes ülést megnyissa. A királyi biztost a városháza előtt a választott polgárság, a lépesőn a tanács fogadta. Az ülésen a királyi biztos németnyelvű beszédben méltatta e nagy nap jelentőségét, kiemelve a polgárság érdemeit s mindenekfelett áldozatkészségét, ami által lehetővé tette a kórház felállítását. Tolmácsolta őfelsége legnagyobb elismerését ez ünnepélyes alkalommal, beszéde végén pedig kiosztotta őfelsége által a nemes ügy lelkes harcosainak küldött kitüntetések. A beszéd befejezése után Kregár Mihály polgármester a tanács nevében üdvözölte a királyi biztost, majd Tuschl Sebestyén mondott köszönetet őfelségének és a királyi biztosnak. Az ünnepélyes ülés a király éltetése, a nép újjongása és mozsárdurrogás közben fejeződött be.

Ezután ünnepélyes menetben vonultak a városházáról a kórházhoz, hogy ennek egyházi megáldásánál is jelen legyenek. Az ünnepi menetet városi poroszlok vezették, akik után 48 kórházi ruhába öltöztetett beteg, egyenruhás árvák és tanulók csoportja következett. Utánuk a lovaság két szárnyra osztott százada haladt, melyet a hivatalos személyek és a városi tanács kalaplevéve követett, hogy a közöttük kalappal a fején lépkedő királyi biztost, mint a király képviselőjét, méltó és illő módon megtiszteljék. A királyi biztost a kórház most kinevezett személyzete követte, végül a menetet bezáró egyenruhás polgárság három gyalogos százada a polgárság nagy tömegétől kísérve. Amerre az ünnepi menet elhaladt, mindenütt trombitaszó, dobpergés és e célra felállított zenekarok muzsikája fogadta, a sorfalat álló nép pedig háttartalan örömkialtással éltette a királyt és a királyi biztost.

Lassú hullámváz után ért a menet a kórházhoz, ahová megérkezve, a királyi biztos a tanács élén a Szent Rókus-kápolnába ment, hogy Schreyer Ádám józsefvárosi plébános ünnepi beszédét meghallgassa. Ennek befejezése után kijöttek a kápolna elébe és itt várták meg a nádor érkezését, akit a királyi biztos rövid beszéddel üdvözölve a kápolnába vezetett. Az ünnepi istentiszteletet Kondé Miklós belgrádi felszentelt püspök tartotta, aki a szentmise végén oltári szentséggel a kezében, a jelenlevő előkelőségektől kísérve, a kórház szépen feldíszített udvarára ment és itt oltári szentséggel a kezében áldotta meg a kórházat és annak minden lakóját, mialatt a nép ajkán felcsendült a „Herr Gott dich loben wir“ kezdetű ének mély vallásos dallama.

Az egyházi áldás után Beleznay tábornok özvegyénél a királyi biztos és a tanács több tagja részére ünnepi ebéd volt, ezenkívül a „Hét választófejedelem“-hez címzett fogadóban 160 terítékes és az úgyneve-

zett Hacker-szálában 280 terítékes lakoma várta a meghívott vendégeket, akik közül többen öfelségére, a nádorra és az uralkodóház tagjaira mondtak pohárköszöntőt. Este pedig a két vendégfogadóban táncmulatságot tartottak, amelyen a nádor maga is megjelent és sokáig időzött a víg, ünneplő polgárság között.

Így ünnepelte meg a város ezt a napot, amelyen a polgárság áldozatkészségének hervadhatatlan érdemét, a Rókus-kórházat átadták nemes hivatásának és az megkezdette áldásos tevékenységét a szenvedő emberiség javára. Az ünnep lefolyását Pest városa tanácsülési jegyzőkönyvében is megörökítette, hogy az utókor is tudomást szerezhessen a város e lélekemelő ünnepélyéről.

Ró.

A pesti magyar Klarissza-kolostor 200 esztendő.

A hajdani Rác-utca szögletén (ma Szerb-utca és Királyi Pál-utca sark) állott csendes kis kolostorban ájtatos szüzek, a magyar klarissza-apácák szolgáltak Isten dicsőségére. A ma is fennálló épület és a benne ájtatoskodó szüzek történetét Takáts Sándor írta meg „Régi magyar asszonyok“ című könyvében, innen vettük át a következőket.

A klarisszák rendjét IV. Béla király honosította meg hazánkban s jelentősebb kolostoraik Nagyszombatban, Pozsonyban és Óbudán voltak. Ez utóbbi volt azonban a legdíszesebb, mert Róbert Károly felesége, Erzsébet királyné alapította és maga is lakója lett férje halála után. Az óbudai kolostor nagy birtokokkal rendelkezett, jobbágysai adómentesek voltak és az általuk kiadott okiratok köztörvényi hitellességgel bírtak. A török hódoltság idején az óbudai klarisszák Pozsonyba menekültek, zárdájukat pedig a törökök annyira elpusztították, hogy annak helyét ma már nem lehet megállapítani.

Budavár 1686. évi visszafoglalása után a klarisszák rendje Óbudára nem térhetvén vissza, a provinciálistól a Budára való visszatérésre kértek engedélyt, amit meg is kaptak és Csáky Franciska által alapított, 1719-ben elkészült itteni rendházukban kezdték meg működésüket. A klarissza-apácák rendjét különösen mágnáscsaládok leányai keresték fel szívesen, ezek közül a budai kolostorban élt Károlyi Krisztina grófnő, Károlyi Sándor generális testvére. Személyéhez és Sándor gróf nevéhez fűződik a pesti klarissza-kolostor alapításának története.

Károlyi Sándor gróf 8000 forint tőkével indította meg a kolostor alapítását, mely hosszú és küzdelmes harcokat idézett elő az alapító és az engedély megadására hivatott körök között. Ez utóbbiak igyekeztek Károlyi Sándor nemes szándékát, sokszor egészen indokolatlan kifogásokkal is, elgáncsolni, mert a budai német klarisszáknak nem tetszett, amint azt Kálnoky Hedvig egyik levelében megjegyezte, hogy „édes nemzetünkől állíthassuk fel a szent fundációt“. Különösen a superior üldözte az eszmét pártoló apácákat, hogy miért, arról Csáky Franciska ad számot röviddel a halála előtt írott apológiájában: „Én soha nem tudom, mire nézve gyűlöltetünk, üldöztetünk ennyire a superiorától, holott soha ellene nem vétettünk, hanem hacsak azt nem szenvedheti, hogy magyarok vagyunk.“

Nagy utánjárásokkal és levelezésekkel mégis sikerült Károlyi Sándornak a tervet megvalósítani és 1728. Szt. András hava 24-én megérkezett III. Károly király leirata, melyben az alapítványt megerősítette és megengedte, hogy a „Paulina-apácák hajdani kolostorát“, melyet Károlyi állíttatott helyre, öt budai apáca elfoglalja. 1729. szeptember 18-án a primás elrendelte az apácák átköltözését, mely rövidesen meg is történt. Károlyi Sándor gróf

halála napjáig bőven ellátta a pesti klarisszákat pénzzel és más földi javakkal. Pest előkelő közönsége is megkedvelte őket és számuk esztendőről-esztendőre annyira gyarapodott, hogy érdekükben Pest-Budán, valamint vidéken is gyűjtések folytak. A nyugodtan élő apácák anyagi és lelki gyarapodását II. József 1782-ben megjelent rendelete állította meg és a kis templomban összegyűlt 24 apáca a búcsúének után világgá széledt. A kolostor templomát lebontották, a zárdaépületet pedig világi célokra használták fel. A Rókus-kórház 1798-ban történt megnyitásáig kórházi célokra foglalták le, majd a budai zálogház került az épületbe, időközben kaszánya is volt, jelenleg pedig a közgazdasági egyetem használja a 200 esztendőös kolostori épületet. *R.*

A Normafa.

Jókai, mikor a fogaskerekű vasút elkészült és megtette első útját a Svábhegyre, lelkesedésében a római Monte Pincióval hasonlította össze a villákkal, díszes kertekkel, szökőkutakkal és szobrokkal ékes hegyet. A Svábhegy a hagyomány szerint az 1686-ban itt táborozott 6000 svábtól kapta a nevét és mindig kedvelt kirándulólhelye volt a szűk falak közé préselt pesti polgároknak. A kirándulók ezrei tódultak pünkösdkor és vasárnaponként a Svábhegyre és különös szeretettel keresték fel a terebélyes-lombos, hagyományoktól övezett Normafát.

Ilyenkor hangos volt a hegy, az erdő. Ezek az ünnepnapok kirándulások már hajnalban kezdődtek és csak az éjszaka borított csendet a tájra. Tódult a tömeg a hegyi utakon. Dalárdák, céhek, iskolák, kisebb-nagyobb csoportokban a szomszédok és ismerősök. Az elemőzsiás táskákat lihegve cipelték, de azért vidáman zengett a nóta. Ellepték az árnyékos helyeket és a tisztások megteltek futkározó csoportokkal. Néha diszsonáns hangok is vegyül-

tek a vidám mulatozásba. Ilyen volt az 1837. május 17-i felhőszakadás, mely a pünkösdi ünnepre felsereglett 12 ezer emberből néhány áldozatot is követelt. Azonban a Normafa és páratlan környékének szépsége gyorsan elfelejtette a borzasztó felhőszakadást és az ünneplők ismét vidáman sereglettek árnyékos lombjai alá.

A Normafáról szóló hagyományok közül kettő maradt fenn hiteles formában és őrzött meg emlékeket az elkorhadt, villámsujtotta fáról. Az egyik hagyomány az elnevezéséről beszél, a másik pedig egy szomorú eseményről, a Normafa első és egyben utolsó embergyümöleséről.

A terebélyes fa elnevezése a pesti magyar színészekkel kapcsolatos. Ide jártak vidám időtöltésre, ha a pesti kőszínházakban az egyház normanapjain nem volt előadás. Szigeti József, a vén bakancsos rendezte ezeket a kirándulásokat és nógatta kedvesen a lázadó, hegymászáshoz nem szokott színészeket. A fogaskerekű ekkor még nem közlekedett és gondosan ápolt szerpentinek sem csalogatták a kirándulókat. Annál nagyobb volt azonban az öröm fönn a fánál, mert az isteni kilátás kárpótolt és elfelejtetett minden fáradtságot. A látványtól fellelkesült színészek vállukra kapták Szigetit és Schodelné elfelejtve állandó torokfájásait, elénekelte a „Norma“ nagy áriáját. Ez pedig nagy dolog volt, mert az elkényeztetett művésznek még a forró deszkákon sem volt mindig kapható e nehéz szerep éneklésére, hát még a szabadban. Ettől kezdve „Normafa“ lett az évszázados svábhegyi fának a neve.

A másik hagyomány már nem ilyen vidám, 1849-ben történt, Budavár ostromának idején, hogy Remellay Gusztáv korának kedvelt novellistája, ekkor nemzetőrkapi-

tány, arra cirkált járőrrel és képek után kutatott. Talált is egy gyanús alakot, egy toprongyos szegény vándorlegényt. Batyuját nagysebtiben átkutatta és megtalálta azt, amit gyanúsnek vélt, egy összecsomózott szíjdarabot. Rémlátásában az ítéletet ott a helyszínen kimondta és a nyomorultat felkötötte a fa legalsó ágára. Jelentésében pedig, melyet a főhadiparancsnok-ságnak küldött, a következőképpen tett említést az esetről: „A Normafa környékén egy erősen gyanús, magát házalónak mondó kémet fogtam el, akit utólagos jóváhagyás reményében felakasztattam“. (Ágai: Utazás Pestről Budapestre.)

1866-ban Erzsébet királyasszony kereste fel a Normafát. A látogatásnak csakhamar híre ment és növelte a kedvelt fa hírnevét. 1870-ben Keleti Gusztáv festőművész gyönyörű képben örökítette meg az akkor már csonkatörzsű, de még viruló Normafát. A kilencvenes években villámcsapás hasította ketté törzsét, melyet összedrótózással és vaspántokkal erősítettek meg, majd sövénygel ültették körül, hogy megvédjék a kirándulók barbár szokásától, a szívek, nyílak és az imádott hölgyek neveinek bevézésétől. Sigray Pál emléktáblát helyezett el a fa tiszteletére, melyen a következő sorok voltak olvashatók: „Hic mortui vivunt, et muti loquuntur.“ A fa azonban korhadni kezdett, a nagyidők tanuját megtörte az öregség és 1917-ben egy dühöngő orkán csonkán maradt törzsének felét is kidöntötte. Így mulott el az évszázados fa. A főváros műemlékeit védő bizottság műemléknek kívánta nyilvánítani a Normafa csonka törzsét, de a tervtől utóbb elállott és az a felfogás érvényesült, hogy egy kilátót építtetnek a helyére, melyet a fa emlékére „Normafa-kilátónak“ neveznek el. R.

HADIMÚZEUMI LAPOK

AGGHÁZY KAMIL A HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM IGAZGATÓJA

Évfordulók — emlékművek.

A M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum feladatai közé tartozik több mással együtt a *hadí személyek, események és színhelyek kultusza*, ezek emlékeztetének nyilvános, ünnepélyes és maradandó jellegű megörökítése is.

Az intézet e feladatának megoldásához elsősorban az *Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület*, egyébként pedig az esetenként érdekelt közhatóságok, intézetek, testületek és egyesületek támogatását veszi igénybe.

Ily irányú tevékenységének kiinduló állomása volt *Budavára* dícsősége visszafoglalásának *71. évfordulója*, melyet 1920. május 21-én és 23-án, a várat korszorúzó hegyekről felmorajló ágyúdörgésben a magyar megújhódási akaratnak egyik legszebb manifesztációjává avatott. Ezzel kapcsolatban kerültek hosszú idő után újra kegyeletes ápolás alá a budavári honvédszobor, a tabáni honvéd- és a lipótmezei osztrák tömegsír, a rókushegyi, kissvábhegyi, tabáni és fumeiúti temetőbeli egyes sírok, köztük Görgői tábornoké is. Ez az ünnepség szolgált egyébként kiindulópontul a budavári ostrom nevezetes helyeinek megörökítéséhez is, mely eddig három emlékművet produkált: az 1927. május 4-én felállított Városmajor-utcai és az 1927. október 16-án felállított Zugligeti-úti főhadiszállási ú. n. Görgői-emléktáblákat, 1927. május 21-én pedig a Sashegy alatt, Nagy-Sándor tábornok hadiszállása helyén felavatott vendéglői cég-táblát.

Intézetünkben indult ki 1924-ben a *mohácsi vész 400. évfordulójának* ünnepélyes megörökítése is, amely gondos előkészítés után ugyancsak országos jelleget öltött s amelynek mély erkölcsi értelmét oly klasszikus tömörséggel fejezte ki egyesü-

letünk kiváló alelnökének, Horváth Károlynak azóta szállóigévé vált jelmondata: „...miként *Mohácsból volt, úgy Trianonból is lesz feltámadás!*“ Az évforduló ünnepségeihez méltóan csatlakozott az általunk kezdeményezett emlékműsorozat, mely Lajos király seregének Buda—Mohácsi levonulását örökíti meg s amelynek *kilencedik* darabja e napokban kerül felavatásra.

Az elmúlt éveknek röviden vázolt ily munkásságát messze meghaladó feladat elé állítanak minket az *1928., 1929. és a közeli 1932. esztendő történelmi évfordulói*.

A *folyó évben* intézetünk kitűnő adjunktusának, *Bevilaqua Béla dr.-nak* kezdése és nagy adatbeli és kritikai felkészültséggel folytatott propagandája nyomán a szerencsés németiséggel együtt ünnepeljük a világhírű nürnbergi művész, *Dürer Albert halálának 400. évfordulóját*. A mi ünneplésünk azonban a *gyulai születésű Aythóssy Albert* ötvös nürnbergi születésű fiában elsősorban a *korszakalkotó erődítéstervezőnek* szól. Az ő emlékét a Magyar Királyi Hadtörténelmi Múzeumnak különös gonddal kell ápolnia, mert „*Etlische Unterricht stb.*“ című művének ötlete és szüksége a mohácsi vész által sujtott *Magyarország* és csak közvetve a fenyegetett Németország aggasztó helyzetéből sarjadt ki.

De van ennek az esztendőnek *még három olyan jubileuma*, mely a magyar történelem korának nagy emlékeit kelti fel:

1848—1928, az első magyar honvédség megalakulásának és a magyar szabadságharc első évének 80. fordulója. Ez kötelességünkkel teszi, hogy tatarozzuk a honvédszobrokat, a csatatéri síremlékeket és a később elhalt szabadságharcosok sírjait, jeleljük meg a még jeltelen hadiszál-

lásokat, csatatereket stb. *Helyezzük át Budavárában a dísztéri honvédszobrot tulajdonképeni helyére, a Szent György-térre és egészítsük ki (1868—1928) a második magyar honvédség megalakulásának 60. évfordulója* alkalmból egy erre emlékeztető mellékalakkal, már csak azért is, mert tisztikarának nagy része az első honvédségből származott.

1878—1928, a bosznia-hercegovinai okkupációs hadjárat s vele az *új honvédség néhány zászlóalja tűzkeresztségének 50. évfordulója*.

1918—1928, a világháború gyászos végződése, mely mellett a magyar életakarát és szívósság dokumentumaként intézetünk megalakulásának idén *10. évfordulójához* érünk.

A jövő, 1929. esztendőben:

1529—1929, Szulejmán első bécsi hadjáratának, mely Magyarországot is érintette, *400. évfordulója*.

1849—1929, a magyar szabadságharc nagy diadalainak és bukásának *80. évfordulója*.

1859—1929, az olaszországi hadjáratban a császári oldalon résztvevő magyar csapatok, báró Fejérváry stb., de egyúttal az olasz oldalon résztvevő magyar légió, Ihász, Tüköry, Mogyoródy stb. vitézi tetteinek *70. évfordulója*.

1869—1929, a második magyar honvédség szervezkedésének, zászlói (melyek közül több ma is használatban van) felszentelésének *60. évfordulója*.

1909—1929, Bosznia-Hercegovina annexiójának s vele a világháborús kataklizma előrengésének *20. évfordulója*.

1919—1929, a magyar bukás teljeségének, de egyúttal a talpraállásnak s vele a *harmadik honvédség megalakulásának 10. évfordulója*.

Azután mindسürűbben fognak következni a török hódítás korszakának s a vele kapcsolatos hadieseményeknek 400 éves fordulói, melyek közül a legközelebbi

1932-ben az 1532-i hadjárat s vele *Kőszeg ostromának* és Jurisics Miklós védelmének évfordulója.

A fentiekben felsorolt jubiláris alkalmak egyúttal aktuálisabb teszik intézetünk ama tervét, mely a budavári Nándor-laktanya alatt elterülő hegyoldalban a magyar katonai pantheonnak, a világháború központi magyar emlékművének és a hozzá csatlakozó katakombasírboltoknak megvalósítását célozza. Ennek volna méltó betetőzése a laktanyának ez év őszén befejezendő átalakítása után immár végleges otthonába beköltöző Magyar Hadimúzeum! Aggházy.

I. A M. K. HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI.

Przemysli emlékek.

A világháború óta *Przemysl* a magyar hadtörténelem egyik legnevezetesebb helye lett.

Ennek a várnak, illetve hősi védelmének szemléltető megörökítéséről a Hadtörténelmi Múzeum gondoskodik, különös figyelemmel gyűjtve a várra, a várban harcolt magyar csapatokra és egyéb alakulatokra vonatkozó tárgyakat, ereklyéket, emlékeket. Sajnálatos azonban az, hogy a vár feladása miatt éppen Przemysl az, ahonnan csak igen kevés tárgyat

sikerült megmenteni és összegyűjteni.

A volt przemysli tiszték és legénység egyrésze vállvetve dolgozik a múzeummal; sokan azonban még most sem akarnak megválni emlékeiktől és ezért bizony, hiányos még a przemysli anyag.

A Hadtörténelmi Múzeumban van: *a volt gyulai 2. honvéd gyalogezred zászlójából 6 darab kisebb-nagyobb zászlórész és az elégetett zászlószalag hamvai; a volt szegedi 5. honvéd gyalogezred zászlójából 4 darab; a*

volt verseci 7. honvéd gyalogezred zászlójából 3 darab; a volt lugosi 8. honvéd gyalogezred zászlójából 9 darab és 37 darab zászlószeg; a *przemysli III/6. erődítményi munkásosztagtól* 1 darab nemzetiszínű, ú. n. „menetzászló“; *Przemyslből származó újság, könyv, egyéb nyomtatvány* 24 darab; *Przemyslt ábrázoló festmény, rajz* 8 darab; *vázlat, térkép* 8 darab; *fénykép, levelezőlap* 8 darab; *szobor, plakett* 10 darab; *különbéle tárgy* 12 darab; *hadifogságbeli személyi emlék* 3 darab; ezenkívül *Przemysl-lel foglalkozó, háború utáni kiadvány, könyv, cikk, újsághír* nagyobb mennyiségben.

*

A méltó megörökítéshez minden ereklyére, emlékre, tárgyra szükség van, ezért támogassuk munkájában a múzeumot és ezért kérünk mindenkit, segítsen összegyűjteni mindent, ami Przemysl-re vonatkozik.

Thurner Géza.

Intézetünk anyagának gyarapodása:

A m. kir. Hadtörténelmi Múzeum halás köszönetét fejezi ki az alatt felsoroltaknak a múzeum támogatásáért és az 1928. év folyamán az intézet kiállítási anyagának gyarapítására küldött: fegyver, lövedék, szobor, kép, fénykép, rajz, okmány, könyv, pénz, érem, kitüntetés, egyenruha, felszerelés stb. adományaiért.

Báró Kazy Károly miniszteri tanácsos, Berzeviczy Elek volt tart. zászlós, Scheiber Ferenc tábornok, Weyer János őrnagy, özv. vitéz Balassa Béláné, altábornagy neje, Broczkói Moga Viktor ny. áll. tábornok, Kisvárday Pap Zsigmond, Pásztélyi Vilmos, Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület, Krucsay József, Tóth Lajos főlelkész, a m. kir. 1. honv. huszárezred parancsnoksága, Niklovits Károly, Kopasz József őrmester, Eperjessy Károly dr., Győr város könyvtára, Kristian Freiherr Hubel von Olengo, Max Prinz Löwenstein, Várady Barnabás, özv. Mirkowszky Gézáné, Tóth Kádár Vilmos ny. tábornok, dr.

Szlávy Kornél kir. közjegyző, a pécsi Szt. Erzsébet leánygimnázium, Weisz Ede volt népfelkelő százados, Zsille Kálmán, Kuskó István, Láng Gyula g. előadó, Miákich Alajos, a Tiszti Kaszinó igazgatója, dr. Sallay Imre orvos, Henyey őrnagy, Förster Lajos min. tanácsos, Deme Béla őrmester, Roska József alezredes, Kalmár János, Lippay Károly ny. ezredes, dr. Kanyó Géza, Hugo Sperling, Gyurócsik-Jászay Mihály ezredes, Unkelhäuser Károly százados, Völgyi János, Kovács alezredes, Marschalkó Jenő ezredes, Gyldenfalk A. H. Kopenhágából.

A könyvtár gyarapodása.

Az apai ágon az *Ajtósi-családból* származott *Dürer Albert*, a világhírű német festőművész, rajzoló és művészeti szakíró korszakalkotó művének (*Etliche underricht zur befestigung der stett, schloss und flecken, Nürnberg 1527.*) egy kivételesen ép példányát szereztük meg intézetünk számára.

Intézetünk külső működése.

II. Lajos király és seregének Buda—Mohács-i felvonulási útján a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum kezdeményezésére felállított emléktábla-sorozat nyolcadik darabja kerül felavatásra április hó 29-én *Dunaszekcsőn*.

Őn-figura, Zinn-figura, Ólom-katona

a gyermekek játékszere, az utóbbi években jelentős tudományos és népnevelő irányú mozgalomnak lett az eszköze.

Külföldön, különösen Német-, Francia- és Angolországban társaságok alakultak, amelyek főcélja az őnfigurák tudományos, korhű, kosztümtörténetileg pontos előállítására, ezzel úgy a felnőtteknek, mint az ifjúságnak történelmileg helyes oktatása.

Kívánatos, hogy nálunk hasonló mederbe terelődjék az ólomkatonák készítése és terjesztése, mert ezzel is elősegítjük az ifjúság katonás és nemzeti nevelését.

Mult évi december hó folyamán németországi útunkban az ottani vezetőkkel, így Lipesében Klamroth udvari tanácsossal, Ritter Joachim titkárral, Frankfurtban dr. Beckerrel behatóan megtárgyaltuk e mozgalmat és megnéztünk néhány ónfigura-gyárat.

Legközelebbi számunkban részletesen ismertetni fogjuk a mozgalomra vonatkozó magyarországi programot. Ugyanekkor ismertetjük a német zinnfigura-kultusz két igen nívós szaklapját, a „Zinnfigur“-t és a „Nachrichten für Liebhaber der Zinnfigur“-t.

Addig is érdeklődőknek szívesen szolgálunk felvilágosítással és kérjük az ebben részt venni óhajtókat, közöljék szándékukat a História szerkesztősége címén a Hadimúzeumi Lapok rovatával.

Felhívások.

Adatgyűjtés.

Külső munkatársaink közül azokat, akik a 3 éves kötelezőt aláírták, évi jelentésük beküldésére hívjuk fel. Ezenkívül szívesen vesszük minden támogatóunktól, ha a múzeum és az egyesület érdekében 1927-ben végzett munkáját az intézet igazgatóságával írásban közli. Évi jelentésünk összeállításánál ezen adatokat is felhasználjuk.

Címerek, gyászjelentések, ruha-darabok.

A múzeum rendszeresen gyűjti:

1. a katonai vonatkozású *címerez emlékeket* (eredetieket megőrizzük, vagy másolatvétel után azokat visszaküldjük);

2. a katonai *gyászjelentéseket*, nemcsak a világháború s az ezt követő, hanem az azt megelőző időből is;

3. a világháború előtti és alatti időből származó, lehetőleg kincstári bélyegzővel ellátott *katonai egyenruha-darabokat*, vagy felszerelési tárgyakat.

Hősi emlékművek.

E helyről is felkérjük azokat a szobrászművészeket, akiknek valamely hősi emlékműve már kivitelre került és azoknak a községeknek közönségét, melyek ily emlékműveket állítottak, hogy az emlékművek ki-sebbitett mintáját, illetve másolatát, vagy fényképét a Hadtörténelmi Múzeum ilyennemű gyűjteményének ajándékozzák. Ezzel az ország központjában állítanak hőseiknek maradandó emléket.

II. SZEMLE.

Múzeumok.

Bécsben új múzeum nyílt meg a Rathaus csarnokában: a *Társadalmi és Gazdasági Múzeum*, melyben szematikusan ábrák vegtelen sora ad felvilágosítást a fogalmikörbe tartozó kérdésekre. Azonkívül filmekben nyújtanak szemléltető oktatást a statisztikai adatokhoz.

Drezdában a történelmi múzeum adjunktusa megtalálta a különböző felszerelési tárgyak között kb. száz év óta elrejtve fekvő lengyel királyi koronát, mely Erős Ágost király számára készült. Nehéz ezüsből van, dúsán aranyozva, súlya két kilogramm.

Milanóban múzeumot létesítenek a fascizmus történetének és emlékeinek megörökítésére.

Kölnben a volt lovassági laktanyában múzeumot létesítenek, mely a Rajnavidéki kultúrát és művészetet fogja bemutatni. A városok, községek, várak, nevezetes épületek, emlékművek stb. modelljei, valamint a vidék speciális ipari és művészeti tárgyai lesznek benne kiállítva.

A *bécsi* természettudományi múzeum etnográfiai osztályát átköltöztették a császári palotába, melynek a Ringstrasse-ra nyíló szárnyát foglalja el. A múzeum megnyitásakor, 1889-ben csak 4800 tárgya volt ezen

osztálynak, az összeomláskor 100.000, azóta még kb. 50.000 tárggyal gyarapodott a gyűjtemény, habár abból az összes európai darabokat a néprajzi múzeumba helyezték át.

Leletek — ásatások.

A szolnokmegyei *Nagykőrü* község határában szarmata-jazig eredetű leletekre bukkantak, melyeken a szarmata-kultúrát jellemző legkülönbözőbb elemek mind együtt találhatók. A leletek közt több arany nyaklánc s félholdalakú csüngődísz, továbbá bronzöntvények, agyagkorsó, római gyöngyök és egyéb érdekességek fordulnak elő.

A komárommegyei *Ószönyön* római leletek kerültek felszínre, köztük egy fényezett, fekete, égetett agyag borospohár, egy arany amulet, a legfinomabb ötvösmunka, piros gránátkövekkel kirakva. Érdekes egy üvegből öntött, pálcaalakú fogadalmi jelvény, melyet felül galamb díszít.

*

A British Museum ásatásokat végzett a *kaldeai Ur-vidéken* levő ősi királysírokban, melyek Kr. e. 3000—4000 évvel épültek. Arannyal, drágakövekkel ékesített múmiákat találtak bennük, továbbá négy aranyhajót, 15 nehéz ezüstserleget, aranykorsókat, lapislazuliból faragott remek csészét, félkörös alakú ezüst dobozt mozaikmunkával. Legérdekesebb egy tizenkéthúros hárfa és egy diadalkocsi fából faragva, dús aranyozással.

Rómában az ú. n. „szent zónában“, mely a Tiberius deltavidékén van, mezőgazdasági munkálatok közben tizenkét római sírt találtak. A művészi kivitelű szarkofágokon mitológiai jelenetek láthatók.

A *Svédországban* végzett ásatások során érdekes zeneszerszámok kerültek napvilágra, melyek azt bizonyítják, hogy az összhangtani szabályokat Svédország őslakói már 2500 évvel ezelőtt ismerték. Dr. Niehlson stockholmi archeológus nagyszabású tanulmányt írt a talált bronzkürtök-

ról és a négy- és hathúros hárfákról.

Rómában a legújabb ásatások során a Forum Trajánum félkörös alakú részét tárták fel. A megnyitott utca burkolatkövei teljesen épek, körök körül üzlethelyiségek láthatók olyan jó állapotban, hogy még az ajtók zárószervezete is kivehető.

Württembergben, a Goldbergen nagyjelentőségű ásatások folynak egész Európa hívatott és műkedvelő régészeinek részvétele mellett. Az eddigi ásatások folyamán a neolithikum virágkorát jelentő ú. n. rösseni kultúrának, sőt egy fiatalabb periodusnak, a michelsbergi kultúrának emlékei is előkerültek. A bronzkor emlékei csak gyéren találhatók, a vaskor kultúrájáról azonban gazdag leletek tesznek tanúságot. Az egész leletet a stuttgarteri múzeum kapja meg.

Olaszország egyik legbájosabb helyén, a Tirrhenei-tenger partján fekszik *Populonia*, melynek közelében egy 2500—2600 éves etruszk-sírt tártak fel.

Tutánkhámen sírjában újabban megtalálták nejének ágyát, melynek lábait arannyal borított oroslánok tartják, továbbá egy fiókos szekrényt színig megtöltve kis szobrokkal és több datolyáskosarat. Kisebb okmányokat is találtak, melyeknek megfejtésétől újabb adatokat remélnek Tutánkhámen és a többi fáraó életéről.

A háború által megzavart kelet-ázsiai ásatásokat 1926 óta ismét folytatta az osztrák archeológiai intézet. *Ephesosban* feltárták a Kr. u. V. századból származó ú. n. „Hétalvók temetőjét“. (A legenda szerint hét ifjú, akik a keresztényüldöző Decius császár udvarához tartoztak, áttért a keresztény vallásra, ezeket a császár befalaztatta a temető szikláiba. 452-ben II. Theodor császár a falat kidöntötte, de az ifjak rövid idő múlva meghaltak, mire a császár tetemeik fölé templomot építtetett.) Ugyancsak folytatták a Justinian császár által építtetett „János-templom“ feltárását, mely valószínűleg

János apostol sírja felett épült. Mellette felszínre kerültek egy fürdő romjai, teljesen jó állapotban maradt kazánházzal, keleti oldalán nagy oszlopcsarnokkal, sok szoborral.

Alsó - Ausztriában *Herzogenburg* mellett 4500 év előtti, eddig nem ismert formájú kőedényekre, harci-eszközökre és lakóhelyek nyomára bukkantak. Érdekesek ezen lelőhely ú. n. szimbolikus sírjai, melyeket a harcból vagy vadászatról vissza nem tértek emlékére készítettek a hozzátartozók.

Emlékművek.

Mult évi december 31-én avatta fel újból a Petőfi Társaság a mai *Pillvax-kávéházban* azt az emléktáblát, amely valamikor az Uri-u. 7. szám alatt állott ház homlokzatán volt és megjelölte a „*Forradalmi csarnok*“-ot, vagyis az egykori Pillvax-kávéházat. Ennek lebontása óta a tulajdonos gondosan őrizte a táblát, míg azt 1927-ben átadta a mai tulajdonosnak újból való elhelyezés céljából.

Glück Frigyes, az ismert műgyűjtő, a *Pannonia-szálló* tulajdonosa, ezen épület elsőemeleti erkélyes ablaka felett emléktáblát helyezett el *Rákóczi hamvainak* 1906-ban történt hazahozatalának megörökítésére. Az emléktáblát Rákóczi fejedelem aranyozott bronz mellképe díszíti, melyet Horvay János szobrászművész a híres Mátyók-kép után készített.

Hősi emlékművek.

Rethondes francia város melletti erdőben írta alá a fegyverszünetet Foch tábornagy és Erzberger német képviselő egy vasúti kocsiban. Az esemény helyén most garage-t építettek és abban helyezték el a nevezetes kocsit.

Udinében a gimnázium falán emléktáblát helyeztek el az ott székelő főhadiszállás emlékezetére.

Lille városa szobrot emelt egy fiatal nőnek, Louise de Bettignies-nek, aki a háború alatt a francia vezérkarnak fontos szolgálatokat tett és

német fogságba kerülve, kétévi szenvedés után meghalt.

Folyó év augusztusában mintegy 10.000 angol katona zarándokol Franciaországba és Belgiumba, a volt harcterükekre.

Január 29-én leplezte le *Nizza* 4000 hősi halottjának emlékművét. Ezen alkalomból a francia Provence, az angol Cardiff, az amerikai Detroit és az olasz Quarto hadihajók vetettek horgonyt a kikötőben.

Ausztriában a Névtelen Hősök emlékművét eredetileg az ország legmagasabb pontján, a Grossglockneren akarták felállítani. Mivel ez a nagy közönség számára megközelíthetetlen lenne, újabb tervek szerint a Wörth bei Greinnél egy dunai szigetet szemeltek ki e célra.

Könyvek és folyóiratok.

„*A világháború története*“ címmel jelent meg Pilch Jenő ezredes, a kiváló katonai író nagy munkája, melynek előszavát József kir. herceg tábornagy írta. A könyvet az összes hareterekről való számos illusztráció díszíti.

A hazánkban és Lengyelországban most folyamatban levő Bem-ünnepségekkel kapcsolatban báró Balás György tábornagy tanulmányt írt „*Bem József 1794—1850*“ címmel.

Olay Ferenc: „*A magyar kultúra válságos évei, 1918—1927.*“ A 330 oldalas mű a magyar Nemzeti Szövetség kiadásában jelent meg. Előszavát báró Perényi Zsigmond írta.

A Magyar Bibliofil Szemle utóda, a „*Könyvbarátok Lapja*“ címmel jelenik meg a folyó évtől kezdve.

„*A Műgyűjtő*“ 1928. évi 3. száma változatos tartalommal jelent meg. Érdekes *Genthon István* cikke a Mátyás-kori magyar ötvösségről, éppen a Dürer-család magyar ötvösförténeti háttéré révén. Egyik cikk (Emlékvédő mozgalmak) tévedést tartalmaz, mert a *Budapesti József Nádor Céh*, mint a Műemlékek Országos Bizottsága működését támogató tudományos egyesület már meg is alakult, alapszabályai meg-

erősítés alatt állanak s így nyilvános működését rövidesen megkezdi.

*

A *Szellemi Együtműködés Nemzetközi Intézete* a világ legnagyobb könyvtárainak igazgatóit február hóban összehívta Párizsba, hogy megvitassák a világ nagy könyvtárainak együttműködését. Magyarországot *Pasteiner Iván* dr., a budapesti egyetemi könyvtár igazgatója képviselte. Legfontosabb kérdések voltak: az ú. n. nemzeti szolgálat megszervezése, a nemzeti információs irodák összpontosítása és a könyvköleszés. Magyar részről tudomásra hozták az értekezletnek, hogy jövőben a magyar tudományos folyóiratok német-, francia- és angolnyelvű resumékat is adnak ki, hogy a mi kulturális mozgalmainkról minél könnyebben tudomást szerezhessen a külföld.

Az elhunyt *Haig* angol tábornagy háborús emlékiratait végrendeletének értelmében a British Museum-ban helyezték el. Csak halálának 12. évfordulóján, tehát 1940-ben szabad azokat nyilvánosságra hozni.

„L'Italia nella guerra mondiale“ („Olaszország a világháború alatt“). Írta: Generale Luigi *Segato*. Kapható: F. Vallardi, Milano. Ára: 90 lira.

A párizsi Bibliothèque Nationalban négy és félmillió az összegyűjtött könyvek száma. Ebből a kinevből rendez a múzeum igazgatósága kiállítássorozatot. A legutóbbi a francia forradalmat öleli fel. (A bejáratnál a jakobinusok két zászlója, a terem közepén XVI. Lajos király íróasztala, a falakon rajzok, karikatúrák, plakátok, festmények, a vitrinekben kéziratok tömege, nyomtatványok.)

Bajtársi összejevetelt tartottak:

Január hóban, Budapesten:

13-án a volt m. kir. 29. honvéd gyalogezred tisztikara a rarancei csata emlékére;

19-én az egykori szabadkai 6. honvéd gyalogezred a rarancei csata

évfordulóján ezredünnepet tartott; 19-én az 1-es népfelkelő lovasdandár volt tisztjei és altisztjei.

Február hóban, Budapesten:

3-án a volt 34-es Vilmos-bakák hősi halottaiknak emlékére gyásziistentiszteletet tartottak;

3-án a volt 29. honvéd gyalogezred I. és II. hadtápszázlójaja;

4-én a volt pécsi honvéd hadapródiskola 1918-ban végzett növendékei bajtársi összejevetelt tartottak;

6-án az egykori zalaegerszegi 6. honvéd huszárezred és a 6. népfelkelő huszárosztály tisztikara;

13-án az egykori 13. huszárezred tisztikara;

14-én a volt 30. honvéd gyalogezred;

25-én a budapesti volt első népfelkelő gyalogezrednek a szerb harc-téren résztvett tisztjei.

Sopronban: 26-án a volt pápai 7. honvéd huszárezred altisztjei és legénységének sopronmegyei csoportja, mely összejevetelre tisztjeiket is meghívták.

Március hóban, Budapesten:

1-én a volt m. kir. 29. honvéd gyalogezred tisztikara;

2-án a volt 29. honvéd gyalogezred I. és II. hadtápszázlój tisztikara;

2-án a volt m. kir. pécsi 19. népfelkelő gyalogezrednek a szerb, a volhyniai és az olasz fronton résztvett tisztjei;

3-án a volt 310. honvéd gyalogezred;

4-én a volt császári és királyi korneuburgi vasútezred kötelékébe tartozott tisztek, altisztek és legénység;

10-én a volt nagyváradi 4-es honvédek elesett bajtársaik emlékéért megörökítendő emlékmű javára műsoros estélyt tartottak a Tiszti Kaszinóban;

17-én, Przemysl elestének évforduló napján az egykori helyőrség tagjai;

17-én az egykori 29. honvéd gyalogezred tisztikara;

25-én a volt es. és kir. 43. gyalogezred tisztjei;

31-én a szombathelyi volt 83-as közös gyalogezred tagjai a Bukowobrodí hősi ütközet évfordulója alkalmából Szombathelyen.

*

Nemzeti zarándoklat a Triesztnél elesett hősök sírjához. Az egykori kolozsvári 35. hadosztály tisztikara vitéz Ábele Ferenc báró, ny. altábornagy vezetésével május elején a Trieszt környékén hősi halált halt bajtársak sírjához nemzeti zarándoklatot tervez.

Halálozás.

Nemes *Thaisz Péter* volt negyvennyolcas honvéd főhadnagy január hóban Nagybányán elhunyt.

Nagyjókai *Farkas Vince* nyug. őrnagy, a m. kir. koronaórség volt parancsnoka, Csákváron 84 éves korában elhunyt. Vele azon magyar tisztek egyike szállt sírba, akik 1865—66-ban Miksa császár mexikói expedíciójában résztvettek.

Nyirjesi *Létay Gyula* nyug. altábornagy január hóban Budapesten váratlanul elhunyt.

Lösch István ny. honvéd huszárezredes január hóban Pécsen meghalt.

Keresztes Kálmán ny. vezérkari ezredes január 22-én Budapesten meghalt.

Vitéz *Daróczy* (Dolhof) *Henrik* ny. tábornok Sopronban meghalt.

Waldbott-Bassenheim Ödön dr. br., cs. és kir. kamarás, tartalékos honvéd huszárszázados január hóban Budapesten elhunyt.

Virtsologi *Rupprecht Henrik* ny. m. kir. lovassági tábornok, a pozsonyi honvédkerület volt parancsnoka, a Bécs melletti Badenben január hóban meghalt.

Szilágyi József honvéd százados 44 havi frontszolgálatban szerzett

betegségének következtében Budapesten január hóban elhunyt.

Vitéz *Dienes-Oehm Tivadar*, m. kir. tábornok, Szatmár vármegye vitézi székkapitánya, február hóban Budapesten elhunyt.

Br. *Poppr Emil*, aransarkantyús vitéz, a Mária Terézia-rend lovagja, március 4-én autószerencsétlenség következtében Csanádapácán meghalt. Nagy hivatalos pompával, a békéscsabai gyalogezred, a vitézi szék és a Mária Terézia-rend küldöttsége jelenlétében temették el Lébényben.

Lombos Viktor műszaki százados, a szentgotthárdi fegyverszállítmány megsemmisítésének tragikus áldozata, március 6-án Budapesten meghalt.

Holly Ferenc ny. ezredes március hóban Pécsen elhunyt.

Mann Károly építész, aki 13 éven át sínylette harctéri megsebesülését, hosszú szenvedés után március 17-én Budapesten meghalt.

Baross István, tartalékos honvéd százados, a harctéren szerzett súlyos betegsége következtében március hó 25-én Budapesten meghalt.

*

Desseffy francia tábornok, aki a Desseffyeknek Rákóczi idejében Franciaországba költözött ágából származott, Párizsban február hóban elhunyt.

Haig angol tábornagy, aki 1915—1918-ig az európai harctereken működő angol hadsereg főparancsnoka volt, február hóban elhunyt.

Diaz tábornagy, az olasz hadsereg vezérkari főnöke, februárban elhunyt. Az ő nevéhez fűződik az 1918 november 3-án megkötött fegyverszünet.

Göthals vezérőrnagy, a Panamaszatorna egyik építője, Newyorkban január hóban meghalt.

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MÚZEUM SZÉCHENYI-KÖNYVTÁRÁNAK IGAZGATÓJA.

EMLEKEZZÜNK...

Bosznia-Hercegovina.

....Tekintettel az ősi kötelekekre, melyek dicső elődeinket a magyar trónon ezen országokhoz fűzték, szuverén jogainkat Boszniára és Hercegovinára is kiterjesztjük.“

1908 október 5-én jelent meg a hivatalos lapban az a királyi kézirat, melyből a fenti szavakat idéztük s ezzel ez államok annexiója megtörtént.

Két évtized múlt el azóta. Európa térképe átalakult ez idő alatt, Osztrák-Magyar Monarchia — nincs és Bosznia-Hercegovinához sincs immár kapcsolatunk. Ahhoz a földhöz, mely 800 éven át magyar érdekszférába tartozott s melyet 50 évvel ez előtt magyar bakák és huszárok vére festett vörösre.

1138—1528—1878—1908—1928.

Ez az öt évszám a főbb állomások. Tekintsünk vissza fájdalmasan az évfordulókra, melyek mindegyike egy-egy jelentős határátkelő az ezeréves magyar történelemben.

*

Mihály szerb király halála után a Bosznia-folyó mentén lakó szerbek, nemkülönbén Ráma tartomány is, magyar fennhatóság alá került és II. (vak) Béla királyunk 1138-ban a „rámai király“ címet vette fel, melyet utódai állandóan viseltek is.

Kisebb-nagyobb váltakozással magyar fennhatóság alatt marad ezután Bosznia 1528-ig, amikor is török kézre kerül, hogy 350 éven át török pasák kormányozzák.

Visszahódítása azonban állandó cél maradt. A harc váltakozó szerencsével folyik, de a tényleges helyzeten nem változtat sem a karlócai (1699), sem a belgrádi béke. Sőt utóbbi még azt is visszaadta a töröknek, amit átmenetileg tőle elhódítani sikerült.

Csak a XIX. század hoz Bosznia sorsába némi változást. Megkezdődik a felkelések sorozata, melyet orosz ügynökök szítanak, de melyet a törökök sorban elfojtanak.

1875-ben azután az adószedés miatt tör ki zendülés Hercegovinában s átterjed a szomszédos tartományokra, felkeltve ezzel egy európai háború remét és lehetőségét.

Úgyancsak újabb felkelést eredményezett az 1877—78-i orosz-török háború.

A zavart európai helyzetben ül össze a berlini kongresszus, mely végre 1878 július 13-án felhatalmazást ad a Monarchiának arra, hogy Boszniát és Hercegovinát megszállhassa és kormányozhassa.

Röviddel később megtörténik a mozgósítás. Ez először csak a 13. hadtestre és a 18. gyaloghadosztályra vonatkozott, melyek közül az első báró Philippovich József tábornagy vezetésével július 29-én benyomul Boszniába, utóbbi pedig báró Jovanovich István altábornagy parancsnoksága alatt Hercegovinába.

A mozgósított haderők elégteleneknek bizonyultak, mire bekövetkezett a 3., 4. és 5. hadtest, továbbá több honvédszázalój mozgósítása is. Október 20-áig tart a harc, amikor a felkelők utolsó fészke, Kladsu fellegvár is elesik és 47 tiszt s 1171 főnyi legénység hősi halála, továbbá 131 tiszt és 3849 legénység sebesülése árán befejeződik az okkupáció, a nyílt háború.

Lapunk egyik legközelebbi számában meg fogunk emlékezni az évfordulók alkalmából a velük kapcsolatos eseményekről és mindazokról, kik e harcokban dicsőségesen írták be nevüket a magyar történelemben.

Az Országos Magyar Hadimúzeum-Egyesület és az Országos Kanizsai Dorottya-Bizottság tulajdona és kiadása.

Felelős kiadó: GÖRGEY ALADÁR szerkesztő.

MAGYAR MŰEMLÉKEK

SZERKESZTI:

DR. SZÖNYI OTTÓ

A MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

I. KÖTET // BUDAPEST, 1928 ÁPRILIS HÓ // 1. FÜZET
MEGJELENIK ÉVENTE KÉTSZER
A HISTORIA MELLÉKLETE

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

	Oldal
Beköszöntő	3
<i>Csányi Károly</i> : Nyugat-Magyarország műemlékei	3
<i>Schulek János</i> : Az elszakított Magyarország műemlékei	8
<i>Dr. Lux Kálmán</i> : Újabb kutatások középkori építőművészetünk terén	18
<i>Dr. Szőnyi Ottó</i> : Ferhád pasa fürdője Pécssett	32
Hírek	43
A budavári Szentháromság-szobor restaurálása. — A sopron-megyei Árpás község római kath. plébániatemploma.	
Szakirodalom	46
Zeitschrift für Denkmalpflege II. évf. (1928.) 3. füzet.	

KÉPEK JEGYZÉKE.

Németújvár vára (5). Borostyánkő vára (6). Léka vára (7). *Kassa műemlékei*: Kassa térképe 1751-ből. A dóm alaprajza. A dóm északi kapuja. A dóm nyugati oldala. A Steindl-féle kiépítési terv. A dóm déli tornya és kereszthajója (10). A dóm déli kapuja. Mihálykáporna. Orbán-torony. Premontrei templom. Városháza. A ledöntött honvédszobor (11). A feldebrői templom alaprajza (20). A feldebrői templom északi fala (21). A horpácsi templom (28). A horpácsi templom rekonstruálva (29). A horpácsi templom román kapuzata (31). A pécsi török fürdő maradványai (33). Ferhád pasa pécsi fürdőjének alaprajza (35). Ferhád pasa pécsi fürdőjének nyugati homlokzata (37). Ferhád pasa pécsi fürdőjének főutcai homlokzata (37).

Beköszöntő.

Ipolyi Arnold, a műemlékgondozás ügyének egyik kiváló hazai előkészítője és lelkes harcosa, a Magyar Tudományos Akadémia 1861 december 22-én tartott ünnepélyes közgyűlésen, „A középkori emlékszerű építészet Magyarországon“ című előadása végén a következőket mondotta:

„Csak a buzgó és tevékeny honfiak, csak az egész nemzet segélyével remélhetünk sikert, ha munkálatainkat pártolva, az emlékek fenn tartásával, a leletek és fölfedezések bejelentésével, karöltve segíti elő vizsgálatainkat.

Lesz majd azután, aki a fenntartott romnak alapfalaiból, egy megőrzött faragvány töredékéből, egy megmentett oszlopfőből, egy észrevett festvénynek halavány körvonalalaiból még rekonstruálhatja, még összeállíthatja nagy nemzeti multunk mesteri művilágát.

Őrizzük tehát, gyűjtsük össze emlékeinket, nehogy végleg elveszenek, s ezáltal is üresebb legyen a mult, szegényebb a jelen, kéte-sebb a jövő!“

Ezekhez a szavakhoz nem kell kommentárt fűznünk és nem kell azokhoz semmit hozzátennünk, olyan szabatosan kifejezik lapunk célkitűzését: a közönség érdeklődését és tevékeny, meleg szeretetét fölkelteni műemlékeink iránt, hogy megmenthessük azokat az enyészettől a magyar kultúra dicsőségére és fontos nemzeti érdekek ki-elégítésére.

Nyugat-Magyarország műemlékei.

Lehetetlen felindulás és meghatottság nélkül megemlékezni azokról a nekünk kedves műemlékekről, amelyeket Magyarország könyörtelen feldarabolása révén elvesztettünk. Ezek közt is legfájdalmasabb volt *Nyugat-Magyarország* elszakítása; mert az a szomszéd áhította, akivel évszázadokon át testvéri közösségben éltünk. Hogy ez a közösség azért a multban nem volt mindig testvéries, azt igazolják azok a várak, amelyeket nyugati határaink védelmére ezen a területen emeltünk (Németújvár, Borostyánkő, Léka, Szalonak, Lándzsér, Fraknó). Ezekről a várakról nevezték el az osztrákok ezt a területet *Burgenland*nak.

I. Vas vármegye. (Váarak.)

Az elszakított területen a németújvári hegy lábánál fekszik *Németújvár* község. Nevezetessége a történelmünkben jelentékeny szerepet játszó vára, mely ma a Batthyányok tulajdona. A kiemelkedő hegyen álló festői fekvésű vár részben még ma is lakható állapotban van; épségben van kiemelkedő temploma is a hozzátartozó toronnyal együtt. Helyén 1157-ben, II. Géza idejében kolostort építettek. A hegyormot *Kéjzen-* vagy *Kuzennek* nevezték (ebből ered a község német — *Güssing* — neve). III. Béla az építtető fiától, *Wolfer*től elvette a monostort és királyi várrá alakította át és azt *Demeter comesnek* adományozta. Később *Móric* tárnokmester lett a vár parancsnoka. Ezidőben fontos helyé válik, mert az volt a feladata, hogy a stájerországi betöréseket feltartóztassa. Innen származnak a németújvári grófok, akik egy időben rémei voltak nemcsak a környéknek, de a királyoknak is; így IV. *Lászlónak*, III. *Endrének* és *Róbert Károlynak*. Ez utóbbinak volt vezére *Köcski András*, aki elfoglalta *Németújvárt*, megtörte *Németújvári András* és *János* hatalmát, de akik mégsem hódoltak meg, mert *Ausztria* hercegeinek támogatásával ismét fellázadtak. 1459-ben *Újlaki Miklós* erdélyi vajda tulajdona. Itt gyűltek össze azok a főurak, akik *Mátyás* helyett III. *Frigyest* hívták meg a magyar trónra. *Újlaky Lőrinc* 1524-ben elhalálozván, III. *Lajos* király *Batthyány Ferencnek* adta a várat, amely ma is a *Batthyányok* tulajdonában van. Az ő pártfogásukkal állítottak fel 1582-ben nyomdát a várban, mely csak közel egy évtizedig működött. *Batthyány Ádám* és *Kristóf* 1683-ban *Thököly híve* lett és a vár lett a vasmegyei kurucok gyülekezési helye. Bécs felmentése és a törökök kiűzése után azonban a *Batthyányok* ismét visszatértek a király hívei közé és még a *Rákóczy-szabadságharc* alatt is megmaradt *Batthyány Ferenc* a király pártján.

Három kapun át jutunk a vár udvarára, és innen egy negyedik kapun át a vár épségben fennálló részébe. Az első kapun C. C. D. B. 1572 felirat olvasható. Még éppen fennáll a várkapolna érdekes oltárával és régi orgonájával. A nagytermet a *Batthyány-család* képei díszítik. Két XVI. századi, perzsa eredetű, úgynevezett lengyelszőnyeg és a németalföldi *Brueghelnek* *Szent János* szónoklatát ábrázoló finom festménye tartozott a vár műkincsei közé.

Szalónak vára, *Városszalónak* község legnagyobb látványossága. A község régi neve *Zalunuk*, majd később *Zalunak*. A *Fehér-patak* völgyébe nyúló egyik magaslaton emelkedik a festői képet nyújtó lovagvár, mely ma is lakható állapotban van. Alapítójának neve még ismeretlen. A XIII. századi okmányok szerint *Németújvári Henrik* tulajdona volt, aki azt több határvárral együtt 1270-ben a cseh *Ottó*k kezére juttatta. IV. *László* 1274-ben ostromolta a várat, de nem tudta bevenni. 1289-ben a vár önként *Albert osztrák herceg* tulajdonába ment át. 1371-ben a *Csornaiak* bírták, akik ez évben a magyar királynak hagyományozták. A XV. században a vár a *Tompek-család* tulajdona, 1446-ban azonban III. *Frigyes Paumkirchner András* német lovagnak ajándékozta, aki azt 1450-ben renoválta és kibővítette. *Paumkirchner* eleinte III. *Frigyes* híve volt, később azonban V. *László-*

hoz átpártolt és ennek halála után váltakozva Frigyesnek, majd Mátyás királynak híve volt. Ezért Frigyes, hogy ingadozó hűségű hívétől megszabaduljon, Grácba csalta, ahol 1471-ben kivégeztette. Női ágon jutott ezután a vár a Kanizsayak és később az Ujlakiak tulajdonába, 1648 óta pedig a Batthyányak bírják. A várnak az a része, mely gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök tulajdona volt, vétel útján Schmidt Ferenc birtokába jutott.

Tíz magas pilléren nyugvó magas híd vezet a község főteréről a mély árkon át az egykor felvonóhíddal ellátott főbejárathoz. Ezt a kapuzatot az 1648-ban kifaragott Batthyány-címer ékesíti. A kapuzat baloldalán az őrség helyiségei, jobbról az őrtorony emelkedik. Innen rövid hídon át jutunk a belső kapuhoz (rajta a Stubenberg- és Paumkirchner-család címerei 1526 évszámmal). A baloldali szárnyban van a várkápolna. A nagy várudvar jobb oldalán hosszúkás épületrész emelkedik négyzetes őrtoronnyal. Ez a rész a XVI. századból szár-

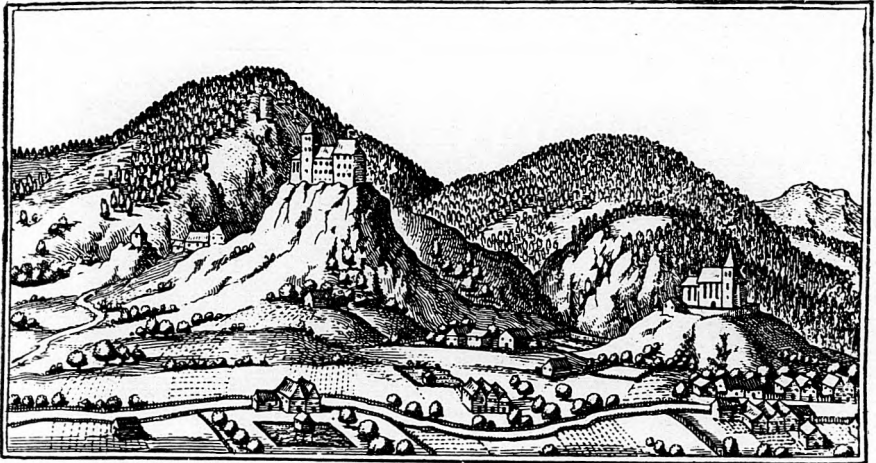
Nemetújvár vára.

mazik. Boltozatos átjáró vezet a belső várudvarba. Ennek az átjárónak bal oldalán látható Paumkirchner András gróf életnagyságú dombozműves alakja és epitáfiuma a XV. századból. A belső udvar közepén van a cisterna. Az északnyugati szárnyban levő barokk stuccodíszű régi kápolna falait régi olasz festmények és gobelinek díszítik. A belső várudvarhoz vezető bejáró bal oldalán emelkedik a vár sajátos alakú öreg tornya (donjon). Zömök, ötemeletes testét, később ráépített lőréses ágyúcsarnok koronázza. A vár keleti és déli része lejtős hegyoldal felett emelkedik, északon pedig sziklás, mély árok védte.

A község góttípusú plébániatemplomát Paumkirchner András a XV. században a Pálos-rendieknek építtette. A templom mellett levő egykori kolostor romjaiban a gót keresztfolyosó és egy terem maradványait még felismerhetjük. 1550—1664 közt a templom a protestánsoké, 1642-ben azonban ismét visszakerült a katolikusokhoz.

Borostyánkő, szép fekvésű község 1300 lakossal. A község szélén magas dombon áll a ma is lakható állapotban levő *vár*, amely egykor

a spanyol származású Micbán (Simeon Hispanus) tulajdona volt. 1231-ben Frigyes (a későbbi német császár) kezében van, de tőle IV. Béla visszavette. 1260-ban István király Németujvári Henrik grófnak adományozta, aki ezt a várat 1270-ben (több más határmenti várral együtt) Ottokár cseh királynak adta át. Már 1271-ben ismét magyar tulajdon és 1277-ben Németujvári Iván birtokolta. 1283—84 telén László király hat hétig siker nélkül ostromolta. 1289-ben a vár Albert osztrák herceg kezére jut. III. András két évvel később már visszafoglalja. A békekötés értelmében ugyan a határmenti várakat le kellett volna rombolni, da azért Borostyánkő továbbra is fennállott és (1336) ismét az osztrákok tulajdonában van. 1389-ben a Kanizsayak királyi engedély alapján újjáépítik. 1398-ban elzalogosítják Wallsee Ruprechtnek. 1420-ban rablóvárrá lesz és ezért Frigyes német császár

Borostyánkő vára.

elfoglalja, de csak 1446-ig birtokolja. A Mátyás uralomra jutása előtti zavaros időkben kis ideig ismét osztrák kézen van. 1463-ban Mátyás király Cebinger Tamásnak adja át. Az ő idejében lesz a vár ismét osztrák tulajdon. 1601-ben a Königsberg-családé a vár, akiktől 1644-ben Batthyány Ádám gróf megvásárolta. Az ő kezükön maradt az 1864-ig. Ekkor Egan Edwardnak eladták, később pedig (1892) Almássy Edének jutott a birtokába.

A várba boltozatos híd vezet. A kapuzaton a felvonóhíd helye még ma is látható. Ezen át jutnak a nagy udvarba, amelyben, hat méter magas sziklán, a belső vár épült. Ennek a kapuján a Nádasdy-család címere látható. A lépcsőház falát a volt tulajdonosok címerei díszítik. Ez az épület legnagyobb részét a XVII. században épült; északi szárnya 1610-ből való, két másik szárnya pedig későbbben, a Batthyányak idejében nyerte mai alakját. Legszebb része művészi szempontból a gazdag stuccodíszú lovagterem a XVII. századból. A belső udvaron növényzettel borított szikla emelkedik az épület első

emeletéig. A nagy udvar keleti részén kiugró bástyaiban mély kutat találunk. A várat környező falak helyenként 10—16 m magasak.

A mai tulajdonos birtokában gazdag könyvtár és értékes gyűjtemény van. (A többi közt egy Vénuszt ábrázoló ólomszobor Donner Rafael Györgytől.)

A község katolikus *templomának* alapfalai a XVI. századból valók. Ezen emelkednek az új templom falai, melynek sekrestyéjében az egykorú gót fali *szenstségfülke* még ma is megvan.

Léka a stájer határszélén fontos védelmi hely volt. Közvetlen a község fölött magas hegyen emelkednek a *lékai vár* falai. 1200 táján okmányilag említett első ura Bána, soproni főispán, utána pedig Chák Ezután a Németujvári grófok bírták, majd ez a vár is egy ideig

Léka vára.

oszták kézre jutott. Róbert Károly király a Kanizsayaknak adományozta és pedig azért, mert Kanizsay Lőrinc 1327-ben a Németujvári grófot Kőszegnél legyőzte. Zsigmond király 1397-ben hű szolgálataik jutalmául Kanizsay János esztergomi prímásnak és testvérének, Miklósnak és Istvánnak juttatta. Közben a vár ugyan néhányszor ismét volt osztrák kézen, de Mátyás király 1483-ban Kőszeggel egyetemben visszavette. 1491-ben Ausztriához tartozik. A XVI. században a Kanizsayaké mindaddig, amíg Kanizsay Orsolya kezével (1532) a Nádasdyak tulajdonába nem megy át. A vár északi, ma is lakható része Nádasdy Ferenc († 1671) idejében nyerte mostani alakját. 1674-ben Draskovich Miklós gróf zálogjogon elnyeri Léka birtokát, de 1676-ban lemondván róla, Eszterházy Pál gr. 200.000 forintért megvásárolja. Ezóta a vár és birtok állandóan az Eszterházyak tulajdonában van. Eszterházy Miklós herceg megbízásából a vár középkori részét Möller István restaurálta. E munkálatok azonban az elszakítás következtében megszűntek.

A vár középkori (déli) része a lovagvárak jellemző példája. Nem egy helyen még románkori részleteket is találunk rajta. A bejárókapu a várat övező fal északi részében nyílik. Ennek a területnek a közepén emelkedik a vár, melynek alsó (északi részét) Nádasdy Ferenc építette 1636-ban. Ebben érdekes történelmi és természetrajzi gyűjteményt őriznek. A kétemeletes épület négyszögű udvaráról jutunk a tulajdonképeni várba. A kis udvarból kisebb helyiség vezet a nagy udvarba. Itt van a vár legjelentékenyebb része. Öreg tornya ötszögű és ötemeletes. Kis előcsarnokon át megyünk az udvar déli oldalát határoló kéthajós, hosszú lovagterembe (egykor a lovagok káptalanterme). Hatszögű pillérsora erőteljes, bordás keresztboltozatokat hord. Fölötte kisebb helyiségek sorakoznak. Keleti végén a kápolna csatlakozik hozzá, melynek ablakfülkéiben középkori freskómaradványok láthatók. Az udvar közepét szép faragott kövekkel burkolt boltozatos ciszterna foglalja el.

Csányi Károly.

Az elszakított Magyarország műemlékei.

Kassa és a bányavárosok műemlékei.*

I. Kassa.

Ott, ahol a Hernád-folyó kanyargó medre elhagyja a hegység szikla bérceit, hogy ezentúl széles, termékeny völgyben folytassa útját, a Tisza felé...

Ott, ahol a sötétlő fenyvesek illatos árnyékát felváltják a ringó búzatóblák és a zamatos bortermő szőlők: azon az istenáldotta szép ponton emelkedik *Kassa*, a magyar felvidéknek régtől fogva legnagyobb és legjelentősebb városa.

Kassa nagy jelentőségének okát, gyors fejlődésének titkát első sorban kiváltságos földrajzi fekvéséből magyarázhatjuk.

Tudjuk ugyanis, hogy Magyarország — különösen annak keleti része — és Lengyelország között a középkorban és az újabb kor elején igen élénk volt a szellemi és kereskedelmi kapcsolat. Hisz Lengyelország a jagelló Ulászló személyében királyt is adott hazánknak, s viszont Erdély is adott királyt Lengyelországnak.

Lengyelország iparcikkeket szállított Magyarországnak, Magyarország pedig adott helyébe aranyos búzát, tüzes bort, s egyéb mezőgazdasági terméket, egyben pedig közvetítette a távol kelet káprázatos kincseit. Az áruk kicserélésének útja, nagy és széles völgyek mentén Krakkóból a Szepességbe, onnét pedig, minthogy dél felé a magas és meredek Szepes-Gömöri érchegység nehezen leküzdhető akadályt képezett, inkább délkelet felé: Lőcse, Szepesvára, Branyiszkó, Eperjesen át a Hernád alsó völgye felé vezetett. Ez a kereskedelmi út, amelyhez észak felől a Bártfáról jövő út is csatlakozott, itt Kas-

* A képeket a „*Felvidéki Egyesületek Szövetsége*“ szíveségből engedte át közlés végett.

sánál érte el az áldott magyar Alföld legészakibb nyúlványát. Viszont itt ágaztak el az ország belsejébe vezető utak, a Hegyalja, a Tisza és a Sajó völgye felé. Kassa tehát mint fontos országutak csomópontja már a középkor derekán nagy kereskedelmi empóriummá fejlődött s mint ilyen mérhetetlen gazdagságra s ennek révén nagy kiváltságokhoz jutott.

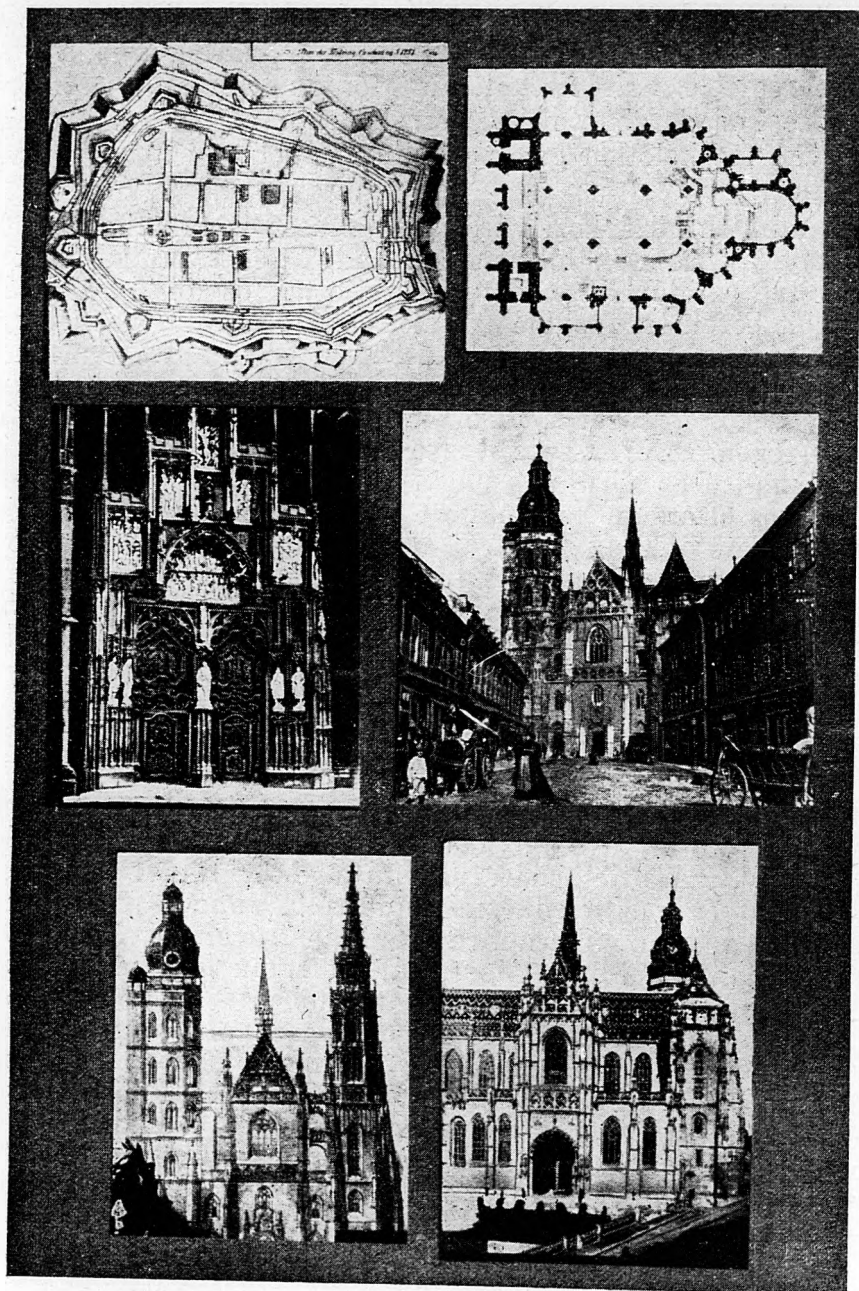
Mint minden középkori város, úgy Kassa is falakkal volt körülvéve, amelyeket az idők folyamán a hadviselés technikájának fejlődését követve szintén állandóan átalakították és tökéletesítették. Az ősi várfalak kerek tornyokkal voltak felszerelve, amelyeknek egy-két maradványa még ma is látható. Később áttértek a francia rendszerű erődítésekre, amint azt a városnak 1751-ből ránk maradt térképe igen szépen és érdekesen mutatja. Az ott látható Vauban-rendszerű várfalak már réges-régen, a XIX. század első éveiben eltűntek a föld színéről. Helyükön ma széles körutak s nagy, modern épületesoportok területnek el. Az óváros azonban megmaradt teljes alaprajzi elrendezésében, megmaradtak az összes régi utcái, melyek közül a legfontosabb a város gerincét alkotó „Fő-utca“, a keskeny útvonalból lassanként széles térére szélesedő, majd ismét keskenyülő, magyarországi városainkban gyakori jellegzetes alakjával. Ennek a Fő-utcának legszélesebb helyén emelkedik Kassa városának főekessége, a magyarországi csúcsíves építészet legremekebb alkotásainak egyike, az árpádházi Szent Erzsébetről elnevezett főtemplom, vagyis a *dóm*.

Lássuk először a templom alaprajzát. (1. ábra.)

Két templomot látunk itt megrajzolva. Az egyik — a belső, a világosan srafozott — volt az ősi templom, a XIII. század végének, esetleg a XIV. század elejének alapítása. Már régen eltűnt a föld színéről, már rég megfeledkeztek volt róla, amikor a mostani dóm helyreállítása alkalmával a múlt század 80-as éveiben váratlanul megtalálták alapjait a földben. Most már ismerjük történetét. Amikor a város fejlődése és megerősödése következtében ez az ősi kis templom mint plébániatemplom már nem felelt meg a polgárság számának és igényeinek, sőt egy alkalommal tűzvész martaléka lón, új templom építését határozták el, még pedig a réginek a helyén. Hogy az istentiszteletek tartását meg ne zavarják, egyelőre megtartották a régi templomot s mindenek előtt az új templom körítő falait falazták fel északon, délen, majd nyugaton a tornyok mentén, végül a keleti szentély helyén s csakis akkor, amikor mind e falak készen állottak s most már a templom területének beboltozására került a sor, akkor bontották el az új falak közt szerényen meghúzódó ősi templomot.

Mindez persze nem ment oly gyorsan és egyszerűen, mint ahogy az a fentiekben el van mondva, mert történeti adataink szerint a dóm építése 1402-től kb. 1477-ig, tehát körülbelül 75 évig, vagyis néhány emberöltőn át tartott, mely idő alatt gyakran változtak az építőmesterek, úgyhogy az építést befejező mesterek sok tekintetben el is tértek az eredeti tervektől. Ez magyarázza azt a sok szabálytalanságot is, amely a templomrestaurálás előtti alakján látható volt.

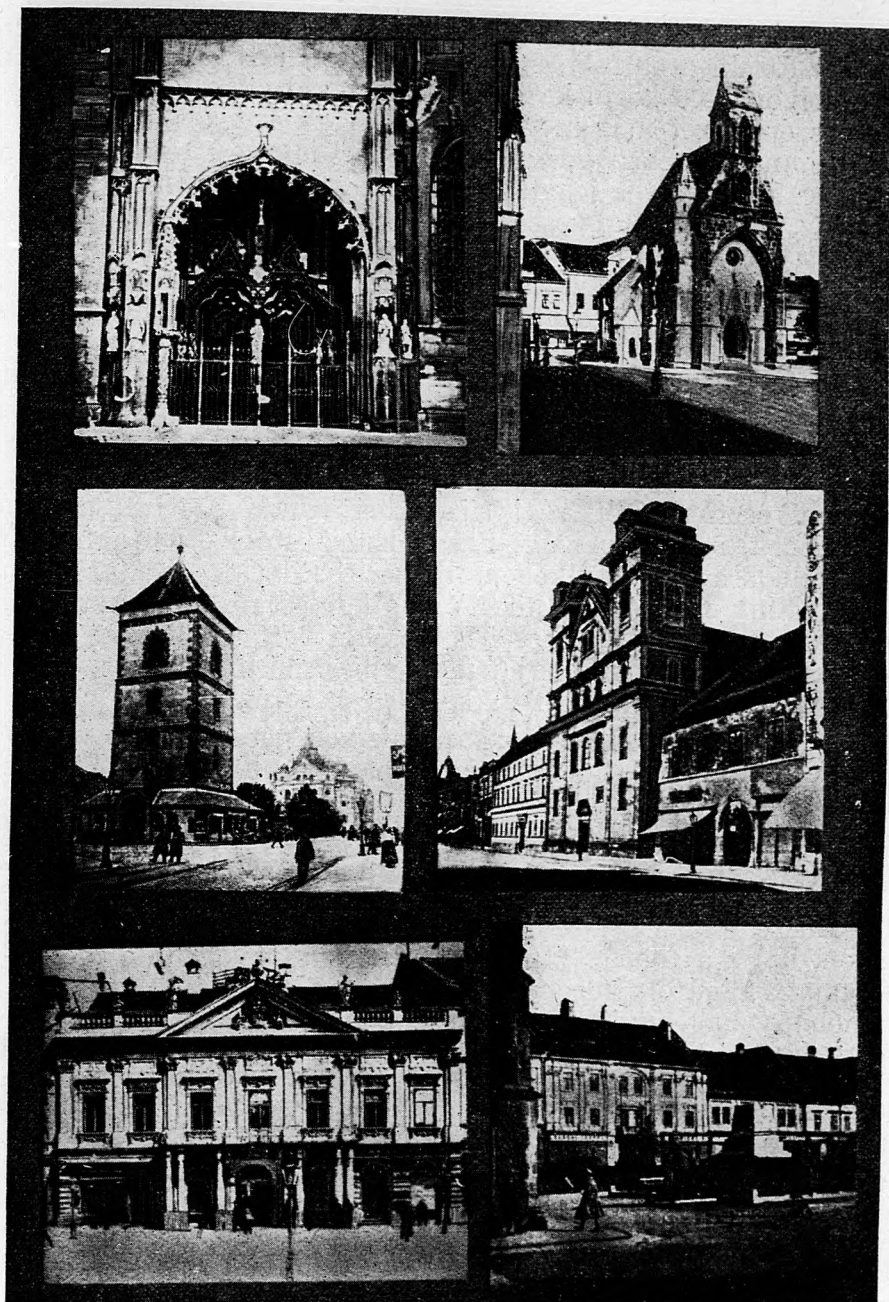
Közelebbről megfigyelve a dóm alaprajzát, azt látjuk, hogy templo-

Kassa műemlékei.

1. Kassa térképe 1751-ből. 2. A dóm alaprajza. 3. A dóm északi kapuja.
4. A dóm nyugati oldala. 5. A Steindl-féle kiépítési terv. 6. A dóm déli
tornya és kereszthajója.

munk nagy szélességéhez kepest feltűnően rövid, a két torony köze a nyugati homlokzaton pedig szokatlanul széles. Mindezek a helyszűkéből eredő oly tulajdonságok, amelyek végeredményben az épület töme-

Kassa műemlékei.

7. A dóm déli kapuja. 8. Mihály-kápolna. 9. Orbán-torony. 10. Premontrei templom. 11. Városháza. 12. A ledöntött honvédszobor.

gének azt a sajtóságos, centrális elrendezésre emlékeztető tömör alakját eredményezik, amely annak egyik becses művészi tulajdonsága. Lássuk most a templom részleteit.

A templom legrégebbi része az északi homlokzat, különösképpen a kereszthajó északi ormfala, s alatta a díszes északi kapubejárat. Az építést e helyen 1400 körül kezdhették meg, vagyis oly időben, amikor a csúcsíves építészet már megoldotta a maga érdekes szerkezeti problémáit, s immáron gazdag, szinte buja gazdagságú részletalakításokban kereste a művészet legmagasabb megnyilvánulását. Szinte fantasztikus az, amit ez a művészet itt produkált: akár a gazdagon dekorált leheletvékonyosságú kőrácsművel, mintegy csipkeszerűen bevont ormot... akár a díszes nagy ablak alatti, ugyancsak kőrácsművel mögé bujtatott közlekedő folyosót, akár pedig a hatalmas keretezésével kétakkorára növesztett bejáratú kapupárt nézzük, mindenütt csak gazdag, ég felé irányuló tagozást látunk. Az elvont jellegű architektonikus dísz azután oly helyeken, amelyek a szem részére könnyen hozzáférhetők, figurális díszítményekkel: szobrokkal és relifekkel tevődik még gazdagabbá.

A kapu osztopilléret, régi középkori szokás szerint, a templom védőszentjének, magyarországi Szent Erzsébetnek szobra foglalja el. A kapu oldalain levő fülkében, díszes baldachinok alatt, magyar királyaink szobrait látjuk. A kapu felső részének két sarkában levő domborművek Szent Erzsébet életéből vett részleteket mutatnak be, az akkori kőszobrászat sajátos elbeszélő modora szerinti kezelésben, egymás fölé helyezett alakok egész sorozatával.

A templom *nyugati* homlokzatának közepét elfoglaló ormfal az északi kereszthajó ormfalához nagyjában hasonló, de azért részleteiben mégis eltérő. Az itt látható kapubejárat gazdag részletezése mellett szerényebb kiterjedésű, mint az északi, jeléül annak, hogy ősi tradíciók alapján a kereszthajók kapuin bonyolódik le a közlekedés, úgy, amint azt számos magyarországi példán láthatjuk (Eperjes, Bártfa, Lőcse stb.). A középső ormfalat egy-egy torony szegélyezi, oly módon, hogy a főhajó fala, s a torony teste között a mellékhajók párkánymagasságától kezdődőleg meglehetősen szokatlan megoldásként néhány méternyi köz maradt, amely köz a felső magasságokban a kívánatos közlekedés biztosítása érdekében szabadon álló ívezetekkel áthidaltatott, amely szerkezeti elem egyúttal igen hatásos dekoratív részletté alakult.

A középkori építészetnek egyik jellegzetes tulajdonsága, hogy nem szereti az ismétléseket, s ez okból szívesen szabadul a szimmetria bilincsei alól, illetve nem tartja a szimmetriát oly követelménynek, amelyet mindenáron meg kell valósítani.

Ennek a felfogásnak eklatáns példáját látjuk a nyugati homlokzat két tornyán.

Ez a két torony, amely a föld színe fölötti alaprajzában még pontosan egyezik egymással, jeléül annak, hogy alapjaikat egységes terv alapján egyidejűleg rakták le, mégis folytatásában az idők folyamán egymástól teljesen eltérő módon épült.

Az északi torony kétségtelenül a régebbi: egyszerű síma támpilléreivel, nagy síma falfelületeivel, díszes párkányokkal erősen hangsúlyozott vízszintes emeletosztásaival szemmel láthatóan más mester kezéből került ki, mint az északi kereszthajó homlokzata.

Lehetséges az is, hogy mestere azért kereste itt az egyszerűséget, mert a nagy gazdagságot egy kősisakra, s az azt szegélyző galériára tartogatta: ez azonban sohasem készült el. A csonkán maradt toronynak mai, vörösrézrel borított s gyönyörű zöld patinában pompázó süvege az 1775. évi tűzvész után, az akkori építészeti felfogás szellemében készült.

A déli torony sohasem épült ki teljesen. Alsó része, gazdagon kifejlesztett támpilléreivel, amelyek változatos módon szép fiatornyocskákkal vannak megrakva, okmányilag igazoltan Mátyás király uralodása idejéből, vagyis a XV. század 60-as és 70-es éveiből való. Amikor ezt a tornyot kezdték építeni, a templom maga már készen állott s a használatnak át volt adva.

A Mátyás király halála után következett zavaros idők megakasztották a megkezdett munka folytatását. A templom főpárkányát csak egy galériamagasságnyi meghaladó torony, sok más hasonló nagy templom tornyának sorsára jutott: csonkán maradt napjainkig. Nem is tudjuk, hogy folytatását régi mestere milyennek gondolta.

A dóm restaurálása alkalmával, amely munka a múlt század 80-as és 90-es éveiben néhai Steindl Imre műegyetemi tanárnak, az országháza nagynevű tervezőjének vezetése mellett folyt, szó volt arról is, hogy Mátyás királynak ez a tornya kiépíttessék. Steindl erre vonatkozólag több tervet készített, de oly módon, hogy az új süveg megépítése előtt mélyreható módon meg kellett volna változtatni a torony meglevő alsó testének szerkezetét, amihez azonban a műemlékek országos bizottsága elvi okokból nem járult hozzá. Az ezen kérdés körül kifejlődött hosszas huzavonának az lett a vége, hogy Steindl a művezetésről sértődötten lemondott, a torony pedig a szükséges javítások végrehajtása mellett megmaradt csonka alakjában. S ez jól van így! Nem hihető, hogy egy második magas toronyvégződés előnyére vált volna e templomnak: mindenesetre lényegében megváltoztatta volna azt a szép városképet, amelyet már annyira megszoktunk és megszerettünk.

Körsétánkat folytatva, térjünk át a déli homlokzatra.

Ez a homlokzat gazdagság dolgában vetekedik az északival, sőt egy egészen új alaprajzi motívum beiktatásával egészen különleges gazdagságúvá válik.

Szerkezeti okok ugyanis, amelyeknek taglalása kissé messze vezetne, azt hozták magukkal, hogy a déli kereszthajó oromfala elé emeletes előcsarnokot és ehhez kétoldalt csatlakozva egy-egy alacsony kápolnasort építettek, mindezt kőrácszatokkal, fiatornyocskákkal és egyéb tagozatokkal gazdagon ékesítve. Igen szép az előcsarnok kőcsipkés ívezete, nemkülönben a háttérben levő kettős templomkapu gazdag architektúrája. A főhajó és kereszthajó tetőgerinceinek metszési helyén emelkedő szép huszártorony a dóm restaurálása alkalmával készült Steindl Imre tervei alapján.

Igen gazdag hatású a 12 szög oldalai szerint kiképzett szentély is szép fiatornyocskákban végződő támpilléreivel, gazdag főpárkányával és a párkány fölött a tető alján való közlekedést biztosító, változatos

rajzú kőrácsos korlátjával, ahova ügyesen elhelyezett kis lépcsőtornyokból lehet feljutni.

Ezek után térjünk be a dóm belsejébe, amely a Steindl-féle mult századbeli helyreállítása folyamán az eredetihez képest lényeges s az igazat megvallva, nem éppen szerencsés változtatásokon ment keresztül. De nem változott meg a főhajó és kereszthajó szélességének és magasságának egymáshoz való viszonya, amely a legtöbb bazilikális elrendezésű középkori templom közös tulajdonságát mutatja: magassága t. i. igen nagy a hajók szélességéhez képest. A mi nagy és széles térhatásokhoz szokott szemünknek ez feltűnő, bennünket ez a hatás aggaszt; a középkor emberei ebben lelték gyönyörűségüket.

A szentélynek két nevezetes középkori ékessége van: a nagy szárnyasoltár és a szentségtartó.

A főoltár, mely a kassai „István mester“ gyönyörű műve, 1474—1477. évek között, tehát Mátyás király uralkodása idejében készült.

Három pompás szobra a Madonnát, a bibliai és a magyarországi Szt. Erzsébetet ábrázolja, gyönyörű architektónikus keretézéssel övezve, filigrán művű ornamentális baldachinok alá helyezve.

Az oltár két szárnyának mindegyike 6—6 képben Szt. Erzsébet életének főbb mozzanatait tárgyalja igen figyelemreméltó, határozottan művészi felfogásban. Így pl. a Szent Erzsébet születését ábrázoló képben valóban kitűnő a II. Rákóczi Ferencre emlékeztető férfi arca, de szép Szent Erzsébet arca is.

A szentély második ékessége a hatalmas magasságra felnyúló szentségház, ugyancsak „István mesternek“ valóban mesteri műve.

Tudnunk kell azt, hogy középkori szokás szerint az oltáriszentséget vagy a szentély falába épített, díszesen keretezett fülkében, vagy külön e célra épített szentségházban őrizték. E szokásnak 1510-ben a tridenti zsinat vetett véget, amely elrendeli, hogy az oltáriszentség ezentúl magán a főoltáron helyeztessék el. Ezzel természetesen egy csapásra feleslegessé váltak a fentemlített régi létesítmények, amelyekbe pedig a középkor mesterei oly sok kegyeletes áhítatot öntöttek volt. Isten dicsőségére a legszebbet óhajtván kőbe vésni, ami csak emberileg lehetséges. A kegyeletes utókor azonban kellő megértéssel megőrizte e mesterművek legtöbbjét. Magyarországon számos példáját ismerjük. Leghíresebbek a lőcsei, bártfai és kassai, de valamennyi közül legszebb, arányaiban legtökéletesebb a kassai, melynek nyulánk piramisa 16 m-nyi magasságra ér fel.

A kassai dómnak van egy szerény kiterjedésű kriptája is, nem ugyan a főszentély, hanem az egyik oldalsó kápolnája alatt. Ebben a kriptában, melynek lejárátát egy címertartó szerzetes alakja őriz, — helyezte el a nemzet országos ünnepélyek kíséretében a nagy szabadsághősnek, II. Rákóczi Ferencnek és bujdosó társainak Törökországból elhozott tetemeit. Szomorú és gyászos fejezete a magyar sorsnak, hogy az a tragédia, mely történelmünk e kimagasló alakja köré fonódik, ezzel a temetési aktussal még mindig nem fejeződött be.

Rákóczi Ferenc emlékét a templom kereszthajójának belső nagy, síma falára festett óriási falfestmény is hirdeti. Dudits Andor mester-

műve ez, amely Rákóczi Ferenc életének felfelé és lefelé vezető útját mutatja be megkapó ábrázolásokban.

A templom belsejének egy kedves részlete az az áttörtfalú kettős csigalépcső, mely a déli előcsarnok fölötti oratóriumra vezet, s amelyet a nép humora a „szerelmesek lépcsője“ névvel tisztelt meg.

* * *

Meglepő művészi hatások fokozásának egy régtől fogva bevált, biztos eszköze az *ellentétek* beállítása. Egy tárgy nagyságának hatását fokozzuk, ha azt kisebbel szembeállítjuk, gazdagsága hatását növeljük, ha azt szerényebbekkel vesszük körül.

A középkor hatalmasai apródokkal vették körül magukat, amikor díszben mutatkoztak a világ előtt egy gazdag ékszer a legegyszerűbb szövetalaton, vagy a síma testen mutat legtöbbet.

Szerencsés körülmények összejátszása folytán a kassai dómnak is van két kísérője, nagyságának és gazdagságának két ellentéte, nevelője egyúttal fokmérője: délfelől a *szent Mihály kápolna* észak felől pedig az ú. n. *Orbán-torony*.

Mindkét építmény már önmagában is, de meg a dómhoz való viszonyánál fogva is megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele.

A *szent Mihály kápolna* a XIV. század közepéből származó egyhajós kis templom, tehát legalább 50 évvel régibb a dóm legrégebbi részénél. Némelyek szerint csak szentélye egy tervezett, de soha ki nem épített nagyobb templomnak, valószínűleg azonban csak kis temetői kápolnának készült, hisz körülötte terült el a város temetője s közvetlen közelében úgyszint ott állott a város akkori plébánia temploma.

A kápolna szentély-záródása és déli oldala eléggé egyszerű. Ami élénkséget látunk rajta, azt csakis szerkezetileg indokolt tagozatoknak: az ablakoknak és támpilléreknek ritmikus váltakozása okozza: oly művészi hatás ez, amely középkori templomoknak megszokott közös tulajdonsága.

Annál érdekesebb a nyugati homlokzat. A főhajó boltíveit külsőleg is kifejezésre juttatja egy magas és mély fülke, mely erős támpillérek közé feszülve széles és mély árnyékot vet a mögötte levő zárófalra. A boltív fölé helyezkedik az egyszerű nyeregfedéllel lefedett jó arányú tornyocska, melyet kétoldalt támasztó ívvé alakított oromfal részek szegélyeznek, oly módon, hogy a toronytest körvonalai még lefelé való folytatásukban is érvényesülnek, a torony súlya azonban látható módon mégis a templom széleire vitetik át, ami esztétikailag megnyugtató hatást kelt.

Az egész homlokzat, a fent vázolt gazdag architektónikus gondolattól eltekintve eléggé egyszerű. Néhány szoborfülke s egy meredek oromzattal betetőzött kapuzat, amelynek falmezőjében Szent Mihály arkangyal látható, alkotja dekoratív díszítés főbb elemeit. Nincs is többre szükség. Elég gazdagság nyilvánul meg az építészeti tömegek gyönyörű arányában és nemes egyszerűségében. Méltán mondhatjuk, hogy ez a kápolna a maga ősi zamatjával, a középkori építészet kisebb alkotásai között még a hazánk határain túlmenő

viszonylatban is kimagasló helyet foglal el, hatása pedig, a dóm-templommal való helyzeti összefüggésénél fogva, egyenesen páratlan a maga nemében.

A Műemlékek Országos Bizottsága ennek a századnak az elején gondosan restauráltatta, mely alkalommal megszabadították az oldalához ragasztott későbbi korból való s zavaró hatású toldalékoktól.

Ugyanakkor rendezték belsejét is, amely kellemes magassági arányaival igen jó hatású. Figyelemreméltó szép szentségháza, bár ez a dóménál lényegesen kisebb és egyszerűbb.

A dóm északi oldalához egészen közel álló *Orbán-tornyot* a város polgársága a XVI-ik század közepén építette, egy nagy tűzvész után újraöntött nagy harangja részére, amelyet terjedelménél fogva nem tudtak a dóm tornyában elhelyezni.

Ez a torony egymagában véve nem valami kiváló művészi alkotás. Nagy síma felületei nem mutatnak semmi díszet, sisakja is egyszerű s azok a festői bódék is, amelyek még a múlt század közepe táján lábához simultak és annak bizonyos érdekességet biztosítottak, a városrendezők áldozatául estek. Ebben a megkopasztott alakjában azután nagy veszély fenyegette tornyunkat nem is olyan régen. A város tanácsa ugyanis lebontását határozta el.

A Műemlékek Országos Bizottsága volt az, amely a toronynak a dómhoz való viszonyában rejlő megbecsülhetetlen művészi értéket kellően felismerte és megakadályozta ennek a tervnek a végrehajtását, egyben rávette a várost arra, hogy a torony alját újból kiépítse, ezúttal a mostani élet kívánalmaihoz alkalmazkodó, a régitől némiképen eltérő alakban.

Az ekkép megépült árkádok igen szépen egészítik ki a torony lábát, egyben gyakorlati célra is szolgálnak, amennyiben alkalmas helyet biztosítottak a temető rendezése alkalmával előkerült középkori síremlékek elhelyezésére.

A torony régi reneszánc-kori kapuja a város címerével újabb jelentőséget nyert s ma már szerencsére átment a köztudatba, hogy az *Orbán-torony* Kassa városának oly emléke, amelyet kegyelettel fenn kell tartani az utókor részére.

* * *

Kassa városának többi temploma közül meg kell emlékeznünk a jászóvári premontréi szerzetesrend templomáról, amelynek kéttornyos impozáns reneszánc homlokzata bár be van építve a Fő-utca házsorába, hatalmas magasságával mégis jelentősen kiemelkedik belőle.

Ezt a templomot II. Rákóczi Ferenc nagyanyja Báthori Erzsébet alapította 1671. évben, és fejezte be 1682-ben.

Az épület homlokzata faragott kő, két tornya között meredek oromzattal. Architektúrája méltóságteljes és komoly, korának merev és nehézkes formáival meglehetősen zárkózott benyomást kelt. Két tornyának tetőzete, mert másnak nem igen lehet nevezni, 1875. évből származó provizórium. A Műemlékek Országos Bizottsága a háborút

megelőző években behatóan foglalkozott új stílszerű süvegek létesítésével, azonban a világháború kitörése s annak szomorú vége itt is, mint sok más helyen is, pontot tett a legszebb szándékok alá.

A templom belső térhatása szép és kellemes. Művészsakértők annak idején, így Kertész K. Róbert helyettes államtitkár is, ebben a szentélyben szerették volna elhelyezni II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak szarkofágjait és nagyszabású emlékműveit, csakhogy sajnos ennek a szép eszmének nem tudták megnyerni azokat a kormány köröket, akiknek ebben dönteniök kellett.

Kassa profán épületei között alig maradt fenn középkori emlék. A kevés megmaradt közül figyelemreméltó a „Lőcsei ház“, már történelmi vonatkozásainál fogva is, mert ezt a házukat lakták a lőcsei polgárok, amikor utazásaik közben vásárok alkalmával, szüretkor, stb. Kassán megfordultak. Mai arculatát a ház egy legújabbkori helyreállításnak köszöni. Igen kedves e ház udvara, karcsú árkádjával, amelyek sok-sok felvidéki analógiára emlékeztetnek.

Kassán az évszázadok folyamán örökös háborúk, vagy természeti csapások következtében sűrű egymásutánban pusztított tűzvész. Minden tűzvész után természetszerűleg megváltozott a Fő-utca képe is: a házakat folyton alakígták, csinosították, modernizálták. Különösen sokat építettek a XVIII. században. Így pusztult el a középkor legtöbb profán emléke, viszont számos csinos magánház származik ebből a korból. A középületek legfontosabbjai, a városháza és a megyeháza is ebben az időben keletkeztek. Szép épület a vármegyeháza 1779. évből, melynek díszes kapubejárata erkélyével és mesterien kovácsolt erkélyrácsával a legszebb barokk emlékekkel vetekedik.

A vármegyeházával körülbelül egyidőben épült a városháza is, mely nemes arányaival semmivel sem áll a vármegyeháza mögött, sőt azt talán felül is mulja.

A barokk-korszak építészete történetének kutatása ma még sajnos igen kezdetleges állapotban van, úgyhogy kút főink nem emlékeznek meg mestereink személyéről.

Mindaz, amit Kassa épített, a polgárság akaratából történt, hisz püspöki székhellyé a város csak 1804-ben lett. A főtéren álló szép Mária szobor is 1722. évben a polgárok rendelkezése folytán készült. Gazdag barokk formáival ma is még kiemelkedő díszre Kassa főterének.

A legújabb kor is igen szép emlékműveket adott Kassának. Ilyen többek között a Szent Mihály-kápolna déli oldala előtt álló Honvéd-szobor. Ez a szobor, bármely oldalról tekintsük is, szép és művészi alkotás. Mégis úgy látszik, nem nyerte el a város mostani gazdáinak tetszését, mert egy szép napon karhatalommal ledöntötték. Ma üresen áll a talapzat s várja azt az időpontot, amikor ismét visszakerül oda, ami oda való: a hős magyar honvéd.

Schulek János.

Újabb kutatások középkori építőművészetünk terén.

Hazánk megcsónkítása folytán műemlékeink legjavát elvesztettük. Műemlékeink kifosztott kincseskamrájában könnyes szemmel tekintünk körül s vizsgálgatjuk a megmaradt drágaköveket. Tekintetünk talán nagyobb szeretettel tapad megmaradt kincseinkre s jobban értékeli művészi jelentőségüket. A kassai vagy a gyulafehérvári nagyszabású kathedrálisok mellett azelőtt alig méltattuk a *tarnaszentmáriai templomocskát*, ma talán jobban tűnek szemünkbe értékei.

A templom kicsi, eredetileg négyzetes alaprajzú hajójának szélessége mindössze alig 5 métert tett ki. A kisdud hajóhoz kelet felől díszesen alakított, boltozott, emelt szentély csatlakozott, melynek alaprajza a lóherelevél alakjára emlékeztet. Tengelyben a hárommegyed köralakú apszisz helyezkedik el, előtte négyzet keletkezett, melynek magasabbra emelt dongaboltozatát 4 kockafejezetes oszlop támasztja. A négyzethez délről és északról kisdud félköríves apszisok sorakoznak s együttesükben kereszthajóra emlékeztető motívumot nyújtanak. Az egész szentélyrész padlója 8 lépcső magasságával emelkedik ki a hajópadló fölé s egész területe alatt boltozott sírkamra foglal helyet. A sírkamrába a templomhajóból kényelmetlen szűk lépcsőn lehet lejutni. A sírbolt terét 3 keskeny résszerű ablakon beszűrődő derengő fény világítja meg. A kriptá boltozata és falai dísztelenek s csak egyszerűen le vannak meszelve, némi szerény architektónikus tagozást mindössze a boltív egyszerű vállpárkányai nyújtanak. Gazdagabb tagozást mutat a felső templom, melynek szentélyrészében szabályszerű lábazattal és fejezettel ellátott 4 oszlopot, hajóterében pedig közös alaplemezen nyugvó díszes lábazattal és fejezettel ékes féloszlopokat vehetünk észre, melyek falsikhoz simulva hajdan boltöveket támaszthattak. Ezek a boltöveken nyugszhatnak a templomhajó eredeti famennyezete. A falmenti féloszlopszatnak különösen lábazata érdemel különös figyelmet, melynek alakítása eltér a klasszikus építészetben ismert lábazati formáktól és bizonyos helyi sajáttságot árul el. Kétségtelen, hogy alkotójuk világot járt ember volt, ki látta a skót bencések némely nevezetesebb templomépítményét. Az egyik lábazaton mutatkozó zegzűgös díszítmény erre a feltevésre különös támpontot nyújt.

A templomhajót jó későn, talán a múlt században nyugat felé meghosszabbítva kibővítették s kisebb kőüveges toronnyal látták el, melynek kelet felé néző két karsú pillére a templomtérbe nyúlik bele. Az eredeti templom különben faragott kőből épült, de már nem mutatja régi gazdagságát; levéldíszítményű párkányköveiből már csak másodlagos elhelyezésben láthatunk egy-két példát. A templomocská történetére nézve nem találunk hiteles feljegyzéseket, korára csak felépítéséből s díszítményei jellegéből vonhatunk némi következtetést. E szerint a templomocská a XII. században épülhetett. A kis egyház egész felépítése egyszerű művészi törekvést árul el, az oszloplábazatok érdekes és szokatlan díszítési módja és tagozása, a szentély artisztikus alakítása külön helyet biztosít számára műemlékeink sorában.

Nagyobb jelentőségű műemlékünk a tőle csak néhány kilométer távolságban levő *feldébrői templom*, mely kívülről a teljesen jelentéktelen falusi barokktemplomok szerény képét nyújtja. Zsindelyfedésű hagymatetős tornya síma falaival igénytelen, művészi hatásra nem igen számít.

S olyan egyszerű a nyugati oldalon kiemelkedő torony, olyan egyszerű az egész templom is; kívülről a legutóbbi ásatásokig semmit sem árult el a nagy művészettörténeti jelentőségéből és talán csak a déli oldalon látható befalazott csúcsíves ajtó vonta magára a kutató figyelmét. A befalazott ajtó küszöbe egészen a földre süllyedt, sőt még keretköveinek tagozatlan lábazati része is a terep alá került. Az ajtókeret díszesen profilozott keretköveit többszörösen átfestették és átmeszelték úgy, hogy a tagozatok alakja sok helyen egészen eltorzult a vastag mészrétegek alatt; de így is világosan felismerhető a mélyen alávágott tagozatoknak a csúcsban való összemetsződése, a késő gót stílus ezen jellegzetes motívuma. Ha tehát fel-tételezzük, hogy az ajtókeret eredeti helyén van, kétségtelen hogy a XV. század végén eszközölt késő gót jellegű építkezés emléke gyanánt maradt itt. Ez a motívum tehát már külsőleg is figyelmeztet, hogy a mai egyszerű barokktemplom nem épült fel alapjaiból a maga teljes tömegében és egészében a XVIII. század derekán, hanem régiebb időkből származó falak felhasználásával.

A parochia története feljegyzi, hogy a feldebrői Szent Mártonról nevezett plébániatemplomot 1750-ben szentelték fel. Minden egyszerűsége mellett bizonyos csínt és ízlést árul el. A templom délnyugati homlokzatának legkiemelkedőbb része a magasra törő harangtorony, mely a templom egyetlen bejáráját is magába foglalja.

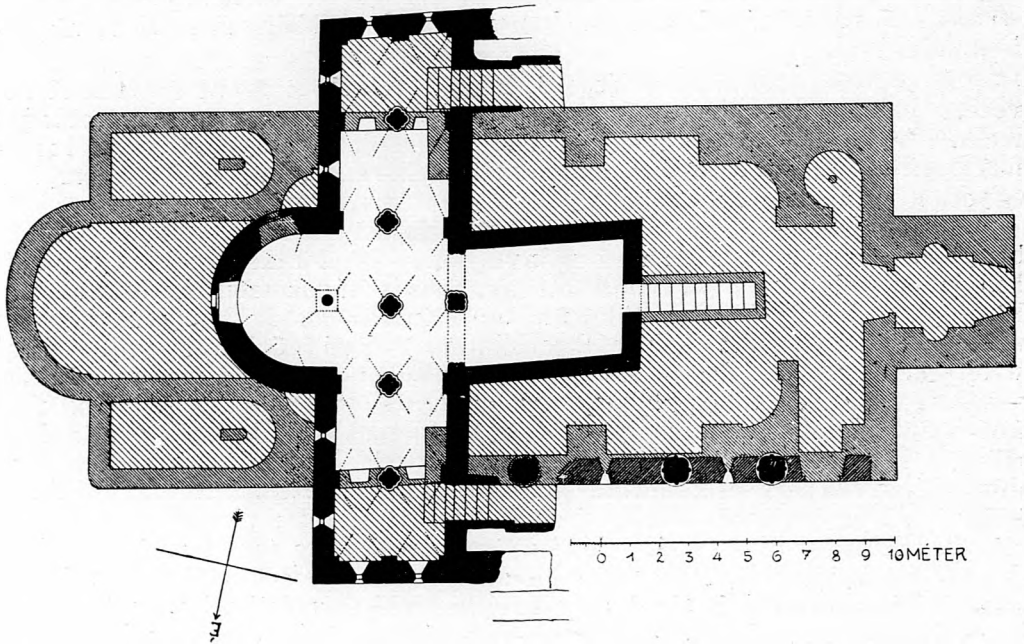
A főbejárón belépve a jól gondozott falusi barokktemplomok kedves benyomását nyerjük. Kellemes arányú, tágas és oldalkápolnákkal tagozott hajójához kelet felől jól világított ugyancsak tágas szentély csatlakozik, kétoldalt sekrestyékkel s fölöttük oratóriumokkal. A templom belsejét néhány évvel azelőtt helyreállították, roskadozó főoltárát pedig újjal pótolták. Egyébként figyeltek arra, hogy minden eredetét a maga régi szépségében őrizzenek meg, különös gondot fordítva a diadalív jobb oldalán álló szép mellékoltárra, melynek Szent Mártont (?) ábrázoló ovális festményét két szépen mintázott angyalalak tartja. A templom minden gondozottsága ellenére csalódottan távoznánk, ha elkerülnők annak tulajdonképeni látványosságát, a mély homályba tartott altemplomot.

A bejárástól alig néhány lépésnyire, a padlón, a templom tengelyében durva deszkákkal borított sírgödörszerű nyílást veszünk észre, melynek padlóit kiemelve elénk tárul az altemplom előcsarnokába vezető kezdetleges lépcső. Tíz lépcsőfokon lemenve egészen sötét, alacsony boltozatos helyiségbe érünk. Lámpavilágánál szemügyre vehetjük a mintegy négy méter széles és hat méter hosszú, előcsarnokszerű teret, melynek keleti, nyitott, keskeny oldalát különös alakú, köteges kőpillér egy jobboldali keskenyebb és egy baloldali szélesebb ívnyílásra osztja. Az ívnyílások boltívei a már említett középső kötegpillérre és párkánylemez közvetítésével az előcsarnok oldalfalaiból némileg előreálló hármasszlopokra támaszkodnak; a fölöttük és az előcsarnok nyomott dongaboltzata között megmaradt homloksíkon falfestménytöredéket veszünk észre, mely átterjed a helyiség boltzatára is. Amennyire a nagyon sérült festménytöredékek sejtetni engednek, a kötegpillér fölött díszítménnyel körülszegett medaillonban vörös glóriával övezett szentképet ábrázolhatták itt kétoldalt szárnyas angyaloktól övezve.

Az előcsarnok nyitott ívein át beláthatunk az altemplom boltozatos terébe és a hozzácsatlakozó félköríves szentélyapsziszba.

Mielőtt az altemplom terébe lépnénk, tekintsük meg annak alaprajzát. Feketére festettem meg az altemplom falait, viszont sötétebben rovátkolva mutatom be a felső templom építményét és világosabb schraffozással az altemplomot körülölelő földtömböt. Fehéren hagytam az altemplomnak ma

megközelíthető terét, viszont kiásott, de újból betemetett részeket ugyan-csak világos rovátkozással különböztettem meg. A felső templom tornya az alaprajzon a nyugati (képünkön a jobboldalon), előreszökő voltával könnyen felismerhető, közelében jól meglátszik az altemplomba levezető keskeny lépcső s a kissé ferde boltozatos előcsarnok. Az előcsarnokhoz, vele összefüggésben, északról délre húzódó közepén, egy sor kötegpillérrel támasztott boltozatos kereszthajó csatlakozik, melyhez azután kelet felől a középtengelyben félköríves szentélyapszis simul. A kereszthajó öt kötegoszlopából ma csak három áll szabadon; a két szélső már beleesik a felső templom alapfalába. A felső templom északi falában, képünk jobboldalán, a mértékpálca fölött szintén láthatunk három feketére festett oszlopot nagyon sötét rovátkozású falak területén, melyekről később lesz szó. For-

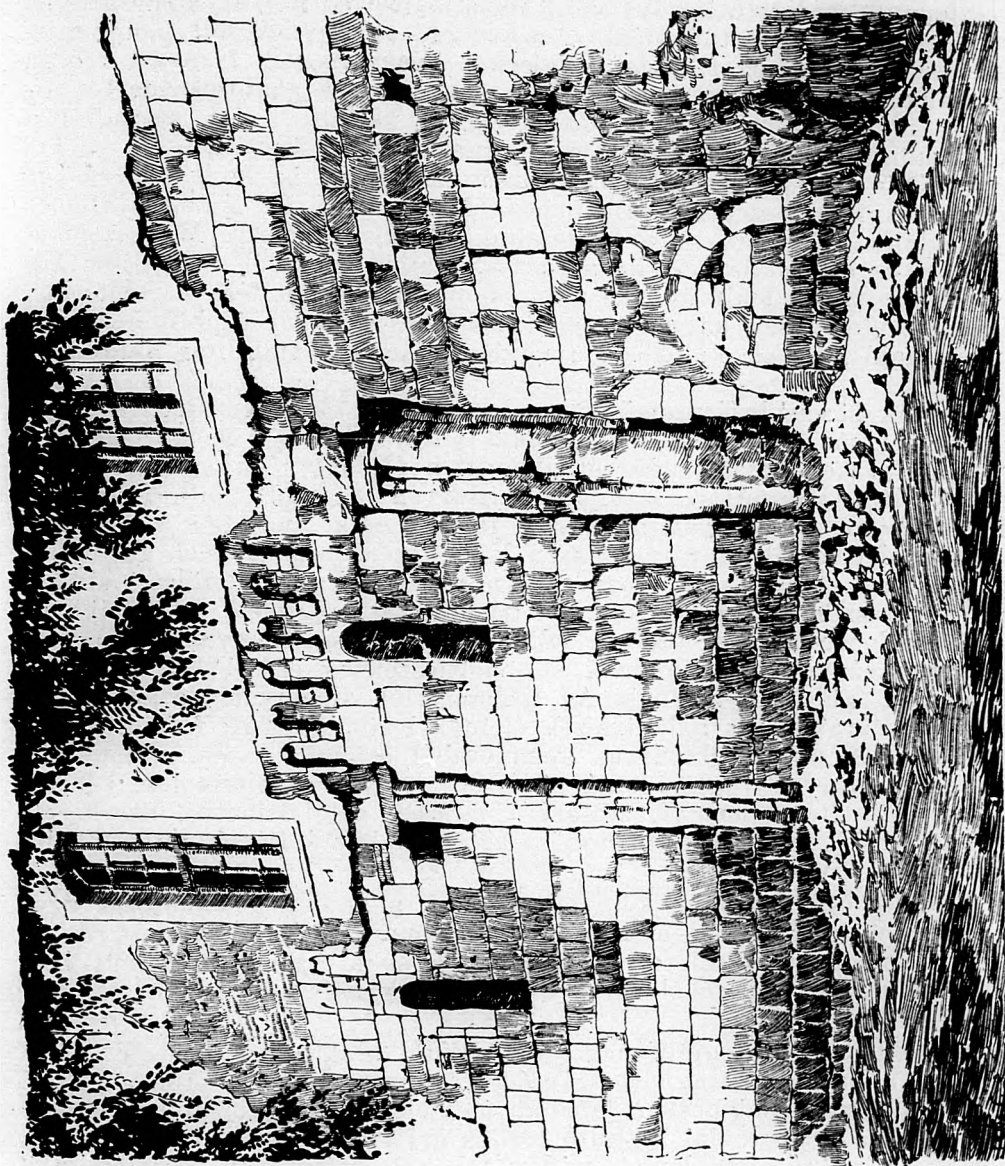

A feldebrői templom alaprajza.

dítsuk itt még figyelmünket arra a körülményre, hogy a feketén jelzett szentélyapszis egyetlen nyitott, szélesebb ablakának kőkerete a hajdani külső színben van, addig a kereszthajó ablakai ettől teljesen eltérők. Ezen ablakok legszűkebb nyílása a külső falszínen belül a fal közepe felé esik. A résablakok kifelé kisebb mértékben, befelé azonban erősen tágulnak. Figyelemreméltó, hogy a köríves szentély középponti tengelye a kereszthajó falának külső színébe esik és a boltozatát támasztó karesú oszlop sem áll a köríves rész középpontjában, hanem attól kissé nyugatra, a kereszthajó felé eltolódott.

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt az oszlopot. Legfeltűnőbb rajta szépen faragott, díszes fejezete, melyre a reátámaszkodó szentélyapszisholtozat vállköz gyanánt egy aránytalanul széles, négyzetes alapidomú, vastag kölemez nehezedik. Az oszlopfejezetét egyszerű gyűrűs nyaktagozattal ellátott hengeres törzs támasztja, amelynek alsó része minden átmenet nélkül egyszerűen belesüllyed az altemplom tagozatába, sőt lenyúlik ez alá közel

félméternyire, hol kemény kölemez viszi át az oszlop terhelését az alapfalra. A hengerded, síma oszloptörzsnek nincsen külön lábazata, a lábazati tagot csak a törzs alsó részén kiálló szalagtagozat pótoja. Az oszlopfejezetet élesen metszett, mélyre bevágott akanthuszlevelek borítják. A két

A földbrői templom északi fala.

sorban elhelyezkedő akanthuszlevelek középső szárai, meglehetősen naív felfogásban, oszlopszerűen vannak kezelve. Az oszlopfejezet még némi antik reminiscenciát árul el, de jellege már határozottan bizánci hatásra vall. Az oszlopfejezetnek csak három oldala van díszesen faragva, a tőlünk elforduló, ma délre tekintő része sohasem volt kidolgozva, hanem durván maradt. Eredeti elhelyezésében nyilván nem szabadon, hanem valahol fal

mentén, vagy szögletben állhatott úgy, hogy nem volt szükség a fal felé tekintő oldal gondos kidolgozására. Az oszlop mai elhelyezkedésében azt a benyomást kelti, hogy egy régebbi építmény épen megmaradt építő-eleme gyanánt használták itt fel az altemplom építésénél némileg eltérőleg eredeti szerkezeti funkciójától. Hogy ez a régebbi épület, melynek a mi oszlopunk eredeti tartozéka volt, hol állhatott és milyen körülmények közt pusztult el, nem tudhatjuk. Az oszlopfő az úgynevezett kehelyfejezetek osztályához tartozik, de keletkezési korát tisztán faragási módja után ítélve, biztosan meg nem állapíthatjuk, mert az akanthuszlevél-motívumnak ilyenén felhasználása századokon át variált; a VI. századtól a XI. századig különösen gyakran találkozunk evvel a formával.

Feltűnő ezen az oszlopon, mint már említettem is, hogy karcúsága mellett szokatlanul széles a rája nehezedő boltvállkő. Ez a boltváll-lemez szinte elbillenni látszik az aránytalanul vékony oszlopról. Még szembe-tűnőbb ez az aránytalanság, ha az oszlopot átlós irányból szemléljük. Ha a szentélyapsziszból tekintünk az altemplom előcsarnoka felé, az előtérben látjuk a szentélyapszisz karcú oszlopát, nehézkes vállával a labilitás, odébb a kereszthajó középső, különös alakú kötegpillérét a stabilitás határozott jellegében.

Vegyük közelebből szemügyre a kereszthajó előbb említett, különös pillérkötegét, mely nyolc összenyalábolt, felfelé szűkülő s hengerded mag körül elhelyezkedő oszlopsudárból alakult, a földből némileg kiemelkedő egyszerű lemezlabazattal, kiszélesedő, durván tagozott pillérfejezettel. A kötegpillérre ugyanolyan boltfészek támaszkodik, amilyent a szentélyapsziszban lévő, előbb már részletesen leírt karcú oszlop emel. Itt mindössze csak az a különbség, hogy míg a szentély boltozatfelületei símák, addig a kereszthajó kötegoszlopa feletti boltozat megfelelő felületeibe az erősebb oszlopsudarak fejezetein felül nyúló, erősen megvastagodó hengerded nyúlványok belevágódnak s a boltfészeknek erősebb támasztékot s gazdagabb külsőt nyújtanak. Az oszloppnyaláb vékonyabb, átlós irányban álló sudarai szinte a boltfészek eleinek legömbölyített folytatásának tekinthetők. A pillér tektonikus szempontból semmiben sem különbözik az egyszerű, négyzetes alapidomú pillértől, amilyen az altemplom kezdetleges keresztboltozatának támasztására teljesen megfelelhette. Szerkezeti szempont tehát nem vezette itt annyira az altemplom építését, mint inkább az esztétikai kívánalom.

A feldebrői altemplom kötegpillére csak a kezdetleges boltozás egyszerű igényeinek felel meg és nem hozható vonatkozásba a nyugati román építészeti ismert kötegpilléreivel, melyeknek sudároszlopai a fejlett boltozási technikának megfelelően boltöveket vagy boltozatbordákat támasztanak alá.

A feldebrői kötegpillérnek tektonikus alakítását ismerte félre Henszlmann Imre, ki „Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékei“ című, Budapesten, 1876-ban megjelent művében, utóbb Gerecze Péter, ki az Archaeologiai Értesítő 1897-es évfolyamában írt értekezésében ismertette a debrői templomot, midőn felvételi rajzaikban a valóságnak meg nem felelő módon, a nyugati román építészeti követelményeihez inkább alkalmazkodva tüntették fel a feldebrői altemplom alaprajzát s ezzel akaratlanul is félrevezették a szakköröket az altemplom építészeti lényege tekintetében. A hibás rajzoknak tulajdonítható, hogy a szakemberek, kik műemlékünket a valóságban nem láthatták, megnyugodtak az említett szerzők kormegállapításában s XIII. századbelinek és késő román, illetve átmeneti stílusúnak tartották a feldebrői nevezetes altemplomot. A feldebrői altemplom primitív boltozási technikája az e tekintetben hasonlít-

hatatlanul fejlettebb s teljesen céltudatos késő román stílust megelőző korra utal. Ha tehát más bizonyítékunk nem lenne, a kötegpillér alakja s a boltozás kezdetleges módja maga is elég volna az altemplom korábbi keletkezésének igazolására.

A szentélyablakok az altemplom többi ablakaitól lényegesen különböztek, mint azt az alaprajz magyarázatánál is már felemlítettem; alakjuk egészen bizonyosan azonban meg nem állapítható, mert az ablakkeretnek csak talpköve s felmenő keretének csak csekély kőtöredéke maradt meg, a záradék elpusztult.

Az altemplom többi részét eredetileg 10 résszerű ablak világította meg. Ezek közül nyolc a szabadba nyílt, kettő pedig az altemplom felett hajdan álló bazilika hajótestébe nézett. Ma ezek közül mindössze négy van meg, mégpedig kettő a kereszthajó keleti falában, melyek hajdan a szabadba tekintettek, de ma földig el vannak falazva, kettő az előcsarnok ívnyílásai fölötti falban. Ez utóbbi ablakok hajdan az ősrégi bazilika hajóterébe néztek, ma azonban nyílásukat a mostani templom padozata alatti földfeltöltés torlaszolja el. Alakjuk különben a szabadba tekintőkkel megegyezik, mégis abban különböznek, hogy míg ezek résszerű nyílása hajdan szabad betekintést engedett a hajótérből le az altemplomba, addig a szabadba tekintő s szintén mindössze 18 cm széles és 40 cm magas résablakokkal még két-két függélyes és három-három vízszintes, erős vasrúddal voltak elrácsolva, minek következtében, tekintve az ablaknyílásnak amúgy is kicsiny voltát, csak derengő fény hatolhatott az altemplom hangulatos belsejébe. A rés ablakok alakja elég szabálytalan, nyílásának záradéka nem félköríves, hanem inkább parabola idomára emlékeztető. Az ablaknyílás szárai nem függőlegesek, hanem egymásnak dülve lefelé szélesedő rést engednek. A monolit-kőkeretes résablakok, mint már említém, kifelé csak némileg, de befelé erősen tágulnak.

Az előcsarnokot a kereszthajótól elválasztó ív alacsony kötegpillére az előbb leírt középső kötegpillértől annyiban különbözik, hogy az erősebb oszlopsudarak állnak itt átlósan s ezáltal a boltövek szervesebb vonatkozásba jöhettek a pillérrel.

Az altemplom kereszthajójának szélessége, 18 métert meghaladó belső hosszához képest, csekély; nem éri el a négy métert. Ezt a keskeny közt is a zömök kötegek osztják kétfelé. Ezáltal az egész kereszthajó szinte két keskeny folyosóvá esik szét, melyek boltozata erősen felmagasítva olyan hatást gyakorol a szemlélőre, mintha keleti befolyás érvényesült volna itt a tér alakításában.

A kereszthajónak északi és déli zárófalában egy-egy beágyazott kötegpillér-falsíkból kiálló oszlop sudarát vesszük észre. Ezek a falak a templom északi és déli falának alapjai s az előbbi kutatók ezeket az altemplom határfalainak tartották. A falakból kiugró oszlopsudár és a régi boltozat vállköve, nemkülönben az előtte álló kötegpillér világosan szemléltetik a feldebrői kötegpillérek tektonikus alakítását, mely a maga nemében szinte páratlanul áll. Analógiát szorgos kutatásaim dacára sem sikerült felfedeznem. Provincializmust, nemes formák elkorcsosodását emlegetik a túlzó tárgyilagosságok. Nem vallom egészen felfogásukat. Szeretem a tárgyakat a művész szemével is tekinteni. Lelki szemeim előtt a megkopott pillérek, boltfelületek visszanyerik régi, üde szépségüket. A kötegpillérek mögül élesen elővilágít az érdekesnél érdekesebb falfestmények egész légiója. A boltozaton medaillonképek elfakult töredékeit veszi észre a figyelmes szemlélő.

A falakat, pilléreket, a boltozati felületeket hajdan elborították a

szebbnél-szebb freskófestmények, ezek voltak ennek a hangulatos térnek legfőbb ékességei.

A szentélyapszisban, az oltár fölött a Megváltó képét ábrázolták. A kereszthajó boltozatain, medaillonokban különböző próféták képét látjuk megörökítve. Amennyire az erősen sérült freskófestmények ezt sejteni engedik, tárgyukat a művész az ó-testamentumból merítette a kereszthajó kínálkozó felületein. Kivétel a szentély, melynek monumentális freskója magát a Megváltót ábrázolja. Közel egy méter átmérőjű medaillonban látjuk az Úr Jézus képét, tágranyílt szemekkel, fenségesen komoly arc kifejezéssel. Áldásra emelkedő jobbjá megsérült. „Ego qui sum“ felirat magyarázza a kép jelentőségét. Krisztus medaillonja körül az evangélisták jelvényeit láthatjuk, stílszerű ábrázolásban. A kereszthajó medaillonképei prófétákat ábrázolnak. Szakállas fejüket aransárga glória övezi, szemben a Megváltó előbb említett képével, melyet vörös dicsfény vesz körül. Igen jellegzetes a medaillonok szegélydíszítménye, mely gyakran ismétlődik. A sárga, kék, vörös és fekete szín váltakozik ezeken. A medaillonképek sok helyen teljesen elfakultak és csak a körzőnek a friss habarcsban hagyott nyoma látszik meg. A próféta szó több helyen világosan olvasható, de a próféták neve kibetűzhetetlen. Az altemplom kereszthajó-boltozatait benépesítő freskók közül különösen Kain és Ábelnek nagyon jellegzetes ábrázolásai tarthatnak igényt a legnagyobb érdeklődésre. Kain alakja szinte teljes egészében, sértetlenül látható a kereszthajó boltozatának az előcsarnok déli fala folytatásába eső szakasza nyugati oldalán. Az áldozatot bemutató Kain körvonalozott alakja kék kabáttal, mélyen leérő köpennyel van ábrázolva, melyet jobb vállán csat fog össze. A redőzetesen aláomló köpenyt kezeivel kendőként fogja fel s úgy tartja fel az áldozatul szánt három búzakaralászt. Lábainál mezei virágokat látunk, a térd magasságában jobbfelől olvashatjuk a Caim nevet is. A szemközt álló Ábel alakjából már kevesebb látszik, de még tisztán kivehető, hogy kendővel letakart kezeivel áldozati bárányt emel. Ábel redőzetes köpenye kék, kabátja vörös, köpenyét nyakán gomb tartja össze. Ilyen egyszerű modorban vannak sem román, hanem határozottan ó-keresztény jellegűek. A freskófestményeknek ezt a régi karakterét még azok a kutatók is elismerték, kik az architektúrát késő román stílusúnak ítélve, a falképek keletkezési idejét is a XIII. századra becsülték s a képek korai jellegét úgy magyarázták, hogy a falfestésben az ó-keresztény felfogás még századokon át is fenn-tartotta magát.

Ezzel szemben dr. Szőnyi Ottóval, a Műemlékek Országos Bizottsága előadójával, kit a folyó év júniusában eszközölt ásatásokhoz a Bizottság velem együtt kiküldött, eleinte azt a felfogást vallottuk, hogy a falfestmények olyan korban keletkeztek, melynek jellegét magukon viselik; tehát nem megelőző, régibb kor alkotásainak utánzatai, hanem koruk tipikus képviselői. Ezt a felfogást az ásatások eddig még nem igazolták, talán csak annyiban, hogy keletkezésükre nézve egy régibb kort kellett megállapítani az eddig elfogadottnál, ámde még mindig sok tisztázatlan kérdés van, melyre a kutatások mai stádiumában végleges és határozott választ adni nem lehet.

Gerecze Péter az altemplom szentélyapszisénel nagyon érdekes és jellegzetes faragott követ talált, melyet Cattaneo műve után ítélve, a IX. századra tesz. Az egész töredék nem egyéb, mint egy 31 cm széles, 25 cm magas kőlap, melynek eredetileg mind a négy oldala 50 cm lehetett. E lapot 5 cm-nyi lapos keret kivételével, kettős ágfonadék tölti be olyképen, hogy a kettős ág párhuzamosan kerekén futja először mind a négy oldalt s

minden oldal közepén egymásba átfonódva, a négyzeten belül egy körmedaillont is ír le; a négyzet sarkaiban háromszögalakban elhelyezett közös körscúcon ülő pálmalevelek láthatók; a kör a medaillon közepéjét pedig ismét kettős ágból egymás alá való kanyarodással hatszögűvé alakított kisebb medaillon s ennek közepét hatlevelű rózsácska tölti be. Ilyen fonatos díszítményeket azonban már a VII. században is tömegesen ismerünk.

Az ásátásoknál mindenekelőtt kiemeltük azt a mintegy másfélszáz köbméter törmeléket és földtömeget, mely az altemplom déli és északi szakaszát fődte. Az ásátások során napfényre került a kereszthajó déli kötegpillére, mely a mai templom déli alapfalába esett. Napfényre került az altemplom külső alapfala is s előtűnt a továbbmenő keresztboltozat boltválla is. Az ásátást felytatva széles lépcsőzetre bukkantunk, mely összeköttetést nyújtott a hajdani bazilika és altemploma között. Ennek a lépcsőnek pandantja került ki az ugyancsak kiásott északi szakasz területén is. Ezeknek a lépcsőknek felfedezése adta a szálát kezünkbe, hogy az ősrégi bazilika nyomait a mai felső templom falában is keressük. Közelálló volt a feltevés, hogy a mai templom falát legalább részben az ősrégi templom falaira emelték, ami teljes beigazolást nyert.

A templom északi falában, a vastag, helyenként 8—10 cm vastag vakolat eltávolítása után tényleg két hatalmas kötegoszlop alakja tűnt elő az altemplom kötegpilléreire emlékeztető alakításban. A kötegpilléreket faragott kőfal öleli körül, melyet kelet felől szinte a kőfalsíkiig lefaragott köríves frízpárkány zárt le. A két kötegoszlop körébe eső rész köríves frízpárkánya némileg alacsonyabb szintben áll az előzőhöz képest, viszont a nyugati kötegoszloptól nyugatra eső részen ilyen párkánytagozást a levert vakolat helyén nem találtunk. Úgy látszik, hogy a kötegoszlopokat körülölelő, nyilván fiatalabb kőfalépítkezésnek e ponton magasabbnak kellett lennie, talán valami szerényebb toronyra lehet ott következtetni. A feleletet természetesen csak a teljes vakolatleverés adhatná meg. A kötegoszloptól jobbra, a föld felett, félköríves, román ízlésű, befalazott ajtó keretét ismerhetjük fel.

A kötegoszlopokat körülölelő faragott kőfal eddig feltárt részén két félköríves záradékú, keskeny résablakot fedezhetünk fel, melynek szélessége egy métert meghaladó magassága mellett mindössze 9 centiméter. Ezt a faragott kőfalat valószínűleg még a XII. században emelheték, mikor az elpusztult ősrégi bazilika helyén, ahhoz képest kisebb terjedelmű templomot emeltek, úgyhogy az új egyház a régi, öthajós bazilika középső terének csak egy részét foglalta el. Az oldalhajók oszlopsorai helyén emelték az új templom külső falait s a régi, öthajós templom terét háromhajós, román stílusú bazilikává alakították át.

A kötegoszlopok közét feltöltő faragott kőfalat közelebbi vizsgálat tárgyává téve, érdeklődéssel nézzük a kőfalat lezáró köríves frízpárkányt. Ennek az ívsoros párkánynak mását láthatjuk a XII. század közepéből származó Colombiers-i toronynál, mely a normann építészet egy jellegzetes alkotása. Nem tévedhetünk, ha ezt a falat sem datáljuk sokkal későbbre. A kötegoszlopok és a közeit kitöltő faragott kőfal közti karakterbeli különbség nyilvánvaló. Világos, hogy a kötegoszlopok kora a közöket kitöltő falnál sokkal régibb. A baloldali kötegoszlop-alaprajzban szinte megegyezik az altemplom kötegpilléreivel, a jobboldali már lényeges eltérést mutat, dacára annak, hogy keresztmetszete az előbbivel azonos. Az oszlop törzse öszenyalából oszlopokból alakult, fejezete különös, még a paestumi dór oszlopfejezetekre emlékeztető, lapos, szalagszerű tagozattal díszített kerek fejezet. Az oszloptörzs öszenyalábólolásában itt

semmi sem emlékeztet a késő román stílus kötegpillérére. Az összenyalábolt cszloptörzs itt nem konstruktív gondolatot követ, hanem dekoratív hatásra törekszik, olyan, mint az egyiptomiak lótusznyaláb-oszlópa, melynek szerkezeti jelentősége ugyanolyan, mint a más módon alakított egyiptomi oszlopé.

A kötegoszlopokat ívek kötötték össze, melyeken a bazilika oldalhajóinak mennyezete nyugodott.

Az altemplom kiásott északi és déli szakaszainál sok régi falazatra bukkantunk, melyeknek terjedelmét csak nagyon kis területen sikerült megállapítanunk.

Izgató kérdés, hogy a templom déli falán nem-e bukkannánk hasonló nagyértékű archeológiai leletre, aminőt az északi falon ma szemlélhetünk. Erre feleletet csak az újabb kutató munkák adhatnák meg a pozitív választ.

Feldebrő is résztvett abban a nagyjelentőségű mozgalomban, mely a kereszténység Eger-vidéki elterjedését előmozdította. Kandra Kabos a Katholikus Szemle 1896. évi III. füzetében kimutatta, hogy a debrői teljesen elpusztult vár tulajdonosa, az Aba nemzetségéből származó Debrői-család, a XI. században monostort és templomot alapított, miről a váradi regestrum is megemlékezik. Ez a sovány adat még nem derít fényt a debrői monostor és templom történetére, de tüzetes levéltári kutatások s további archeológiai vizsgálatok erre az eredményre vezethetnek.

Az eddig feltárt nyomok alapjain is lelki szemünk előtt már teljesen kibontakozik az elpusztult nagyszerű bazilika képe. A magasra kiemelkedő templomfőhajó mellé kétoldalt árkávévekkel kapcsolt oszlopsorral kettéválasztott alacsonyabb mellékhajók sorakoztak. A hajókat fagerendás mennyezet fődte s talán magát a fedélzetet képezték ki mennyezet gyanánt. A templomhajókhoz kelet felől néhány lépcsővel megemelt keresztkar csatlakozott. A főhajó tengelyében a keresztkar nagy ívnyílása, illetve diadalíve mögött a nagyszerű cibóriumoltár állott, mögötte köríves apszisban a püspöki trónussal és a papok ülőhelyeivel. Az oldalhajóknak a keresztkarhoz csatlakozó végeiben szintén egy-egy kisebb cibóriumoltár foglalt helyet. A főcibóriumoltár alatt, az altemplomban volt a vértanú sírhelye, a konfesszió, ahová a felső templom hajóteréből a már említett ablaknyílásokon át le lehetett tekinteni. Az altemplomba felülről kétoldalt az oldalhajókból, az ásatások folyamán feltárt széles lépcsőkön lehetett lejutni, azonkívül külön lépcső vezetett oda az altemplom előcsarnokához is. Ide vonultak le a hívők a böjti és nagyheti ájtatoskodásra. Az altemplom szentélyapsziséban még ma is meglátszik az oltár alépítménye, menzájának egyetlen nagy kölemeze, az ereklyét befogadó mélyedéssel. A menza mögött feltűnik az oltárgyertya padkájának nyoma is.

A főhajóból két lépcsőkar vezethetett kétoldalt a magasabban álló keresztkarra. A két lépcsőkar között, a nagy cibóriumoltár előtt, a főhajóban kisebb, elkerített tér volt az alacsonyabb klérus számára, ennek korlátjából kerülhetett elő az a jellegzetes, font díszítésű, faragott kötöredék, melyet külön leírtam.

Ha kiegészítjük a képet a monumentális főhajó oldalfalait elborító nagyszerű freskó és a szentélyfülke remek mozaikfestményeivel, alkotunk fogalmat az elpusztult bazilika nagyszerűségéről. S míg a felső templomot minden valószerűség szerint az Újszövetség ábrázolásai népesítették be, addig az altemplom kereszthajóját az Ószövetség egyes jeleteinek ábrázolásai és a próféták stílszerű medaillonképei ékesítették.

Az altemplom nagyszerű freskóinak nagyobb része elpusztult vagy elfakult, de a megmaradtak is hirdetik, hogy ott majd egy évezred óta

a századok vérzivatarai dacára a keresztény istentisztelet szentelt helye volt.

Megilletődve nézzük a sok évszázados altemplomot, mely lehet, hogy a keresztény hitre tért magyar őseink építőművészeti tevékenységének egyik legelső bizonyítéka, mely még némileg visszatükrözti az őshazából magávalhozott művészeti felfogást.

Heves vármegye nyugati szélén, aránylag nem nagy távolságban Feldebrőtől, áll egy szintén kevésbé ismert, de rendkívül érdekes műemlékünk, a *gyöngyöspatai róm. kath. templom*.

Tornya a helyreállítás előtt hazánk egyik legszebb ilyenemű építménye volt. Csodálni kell a barokk művész raffinált ízlését, mellyel a középkori erődített torony gyönyörű sisakját megoldotta. A templom, tornyával gyönyörűen beilleszkedett a falu környezetébe, lendületes körvonalakkal alkotott toronysüvege merészen emelkedett ki a község épületei és fái tömegeiből. Sajnos, ráterelődött a templomra a restaurátorok figyelme. Egyik nagynevű építészünk a toronysisakot stílszerűen helyreállította s ezzel a régi szép képet megsemmisítette. A torony süvege áldozatul esett az akkor Európaszerte dívó purista felfogású restaurálásnak; és hogy a kép még szánalmasabb legyen, az egész tetőt bádoggal fedték be. A templom még ebben a formájában is hazánk legszebb műemlékei közé tartozik. Háromhajós, kissé emelt középrészű csarnoktemplom, gazdag faragású, kőbordás boltozatokkal van ellátva. A templomnak két bejárója van; az egyik dél felől, a másik nyugat felől, a torony aljában. A bejáratokat érdekes és gazdagon faragott kőkeretek szegélyezik. A templom minden része teljes architektonikus megoldást nyert s bátran állíthatjuk, hogy a XV. század gótikájának egyik igen szép és a falusi igényekhez viszonyítva mindenképen méltó alkotása. De legérdekesebb ékessége az egyháznak egészen egyéni felfogású főoltára. Az oltármenza mögött egy nagy, világoskék tábla előtt hatalmas fatörzset láthatunk, melynek ágai mandulára emlékeztető képet ölelnek körül. A fa ágain nagy virágokból mintegy kinőtt szakállas férfiak életnagyságú, domborművű mellszobrai foglalnak helyet. A fa felső ágain az Istenanya trónoló szobrát vehetjük észre, ölében a gyermek Jézussal. A fa hátterét képező két tábla aranycsillagokkal van telehintve, a fa ágai ezüstözöttek, a figurális alakok dúsan aranyozottak. A faágak között elhelyezett olajfestmény ábrázolása a kép teljes elsötétedése miatt nem vehető ki. Elmozdítva az oltármenzán álló tabernákulumot, egy életnagyságú, fekvő, teljesen aranyozott férfialak tűnt elő, ki kezével felfelé mutat. A férfialakot a XVIII. század végéről származó tabernákulum jobb elhelyezhetése miatt középen kifaragták, s ezzel erősen megcsonkították. Szerencse, hogy a nagy, szakállas fejlettségben megőrizték. Ennek a fekvő férfialaknak derekából nő ki a hatalmas fatörzs, melynek alsó részében kis tabernákulumajtót vehetünk észre. Az oltár mai menzája mögött jól megfigyelhető a régi oltármenzának kölemeze, mely a mainál magasabban feküdt. A főoltárhoz, nyilván mai állapothoz képest, több lépcsőn kellett feljárni. A hajdani főoltár szobrászati csoportjához tartozik a fatörzstől jobbra-balra elhelyezett gyertyát tartó két angyal is.

Mit ábrázol és milyen időből származik a gyöngyöspatai főoltárnak régi része? A fekvő alak kétségtelenül Jesse Mária legrégebbi őse: a faágakon előtűnő férfialakok pedig Mária többi ősei. Az oltár tehát nem egyéb, mint Jesse fája, vagyis Máriának, a Megváltó edesanyjának nemzedékfája. Hogy az oltárt ki készítette, nem tudjuk, mert erre nézve semmiféle feljegyzést nem találtam. A részletek azt mutatják, hogy gyakorlott mestertől származnak, ki ugyan nem vetekedhetik a lőcsei Szt. Jakab-

templom gyönyörű főoltárának mesterével, de kétségtelenül van a kettő között némi kapcsolat. A gyöngyöspatai főoltár alakjai sokkal kezdetlegesebbek, az egész alkotáson megnyilvánuló felfogás sokkal naivabb, az egésznek művészi értéke lényegesen kisebb: mindamellett eredetiségénél fogva méltó helyet foglal el nemcsak a mi műemlékeink sorá-

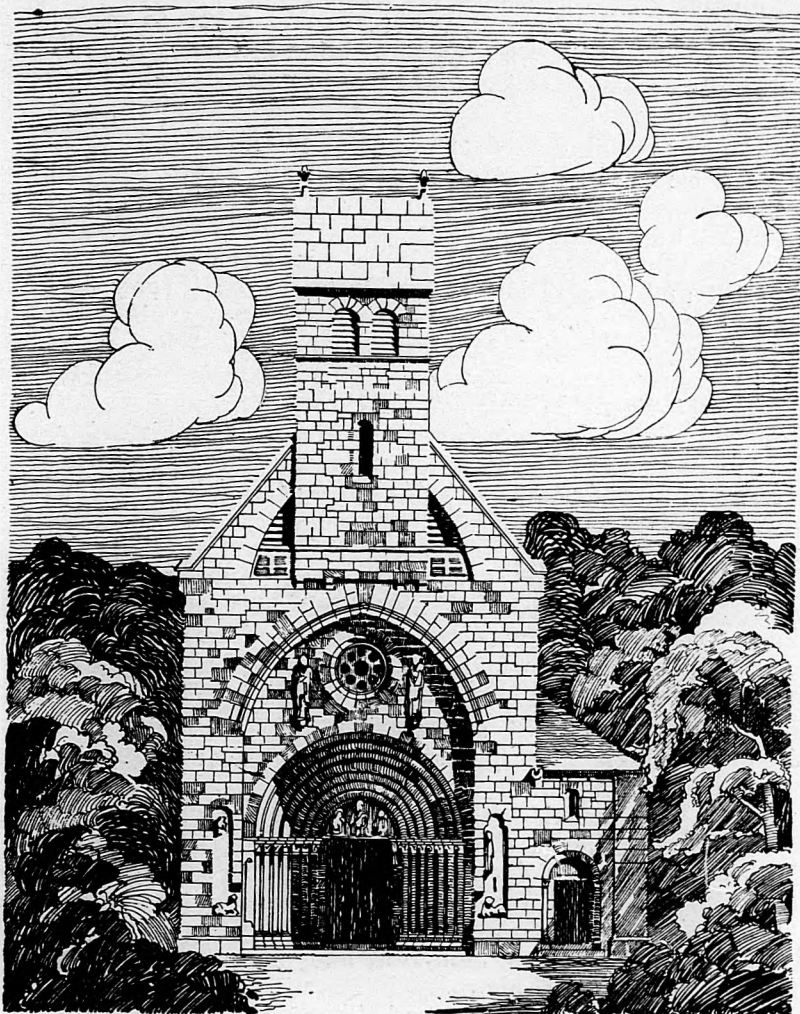

A horpácsi templom.

ban, de talán figyelemreméltó alkotás külföldi vonatkozásban is. Mindenesetre méltó arra, hogy megbecsüljük s avatott szakemberek azzal behatóan foglalkozzanak.

Érdekes kutatásra nyílt alkalmam a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából *Sopronhorpácson* is, hol a hajdani *premontrei templom* alapjainak feltárása képezte feladatomat. A horpácsi templom kapuzata általánosan ismert volt és bizonyára minden építész kíváncsi lehetett arra, hogy ez a nagy és gazdag kapuzat, mely ma egy barokk templomhomlokzatba van beszorítva, eredetileg milyen templomnak volt főekessége.

A kapuzat lábazata ma a földre süllyedt, félkörívei a ránehezedő újabb barokk torony súlya alatt behorpdtak és elliptikus alakot öltöttek. A ropant nagy kapuzat a mai kis templom arányaihoz képest túlságos nagy-nak tűnik fel. Összehasonlítva a jáki templom közismert, gyönyörű portáléjával, azt a feltevést látszott igazolni, hogy a horpácsi portálé is egy

A horpácsi templom rekonstruálva.

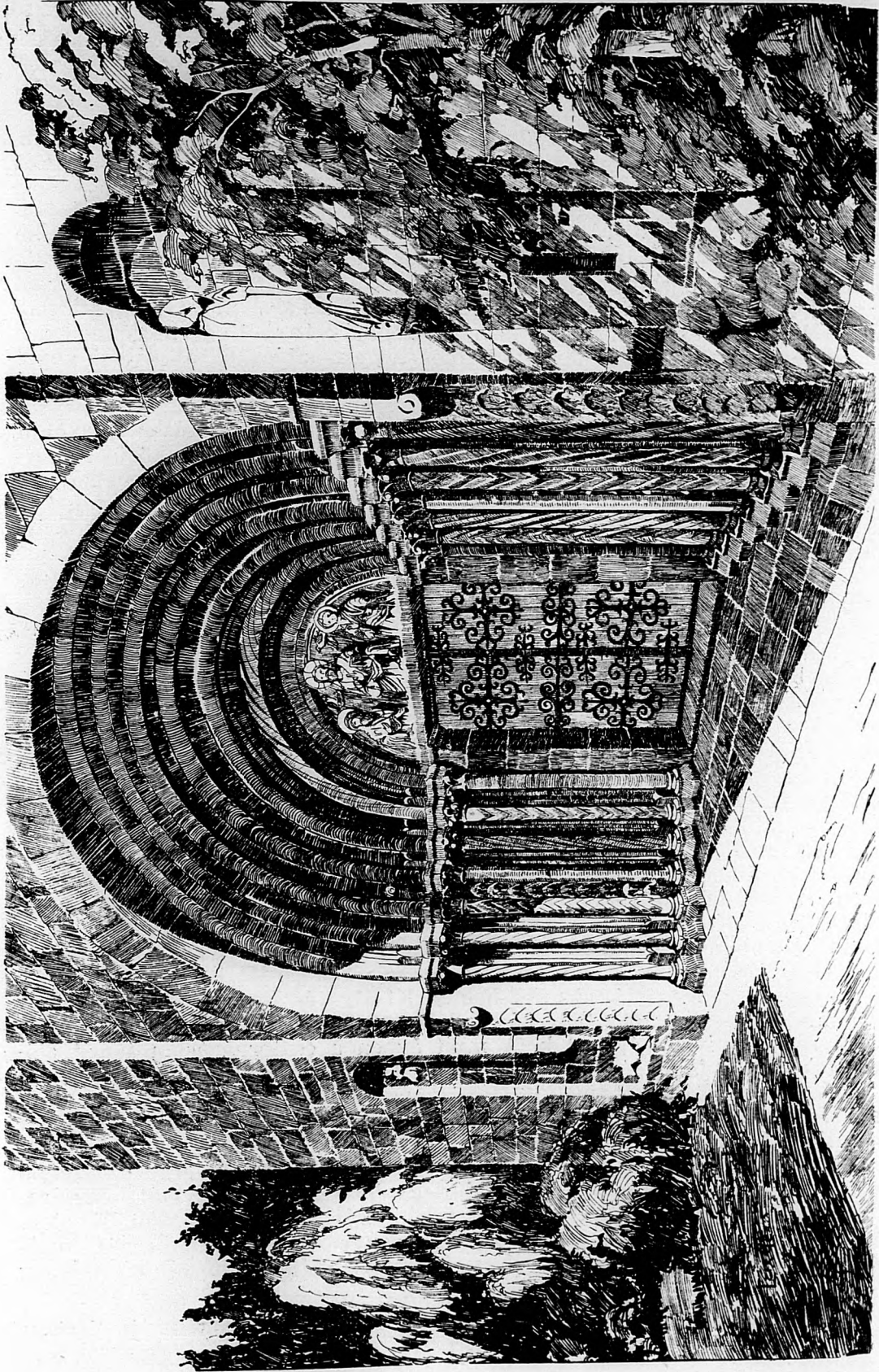
hatalmas kéttornyos templomépület egyik alkotórészét képezte. De míg a jáki portálé oldalbélletét minössze csak hat oszlop díszítette, a horpácsi kapuzatot hét, különbözőképen faragott oszlop ékesítette. A jáki portálé és a horpácsi között azonban még egy különbség mutatkozik. A jáki kapuzat ívei csak részben félkörívesek, a külsők csúcsívesek, addig a horpácsi portálé ívei eredetileg mind félkörívesek voltak. Az ívek ornamentikája Jákon gazdagabb és erőteljesebb, Horpácson sokkal laposabb és szárazabb. Ha tehát a horpácsi és jáki portálék között párhuzamot akar-nánk vonni, azt tehetnők fel, hogy a horpácsi templom a jákihoz hason-

loan, eredetileg szintén kéttornyú lehetett. Ezt a felfogást az eszközölt ásatások nem igazolták. Kétségtelenül megállapíthattam, hogy a horpácsi templom eredetileg alig volt valamivel nagyobb a mai terjedelménél. Mindössze a déli oldalon volt a templomnak egy aránylag keskeny oldalhajója, melynek árkádívei és pillérei a déli falon még ma is láthatók. Megállapítottam, hogy a templomhajó vakolt északi fala még az eredeti, faragott kőfal, melyet kísérő faszlopok tagoztak eredetileg és látszólag támasztották a templomparkány ívsorát, frízek. Ezeket a kísérő oszlopokat utóbb lefaragták. Megvan még ma is a hajdani köríves apszis fala, de csak bizonyos magasságig, azontúl poligonálisan a nyolcszög oldalai szerint alakították át a szentélyt.

Bent, a templom diadalívének szegélyénél láthatunk szépen faragott fejezetű kísérő oszlopokat. Fontos megfigyelésre adott alkalmat az a két érdekes pillérköteg, melyet a portálé templomfelőli oldalán, a zenekórus láthatunk a kapunyílástól kétoldalt. Ezek a díszesen alakított pillérek az eredeti architektúrához tartoznak és rendeltetésük ugyanaz lehetett hajdan is, mint amit ma is betöltenek, tudniillik a torony súlyának viselése. A sopronhorpácsi templomnak nem volt tehát a jákihoz hasonló páros tornya, mindössze a nyugati homlokzat kapuzata fölött emelkedett egy kisebb torony, olyan, amilyent a kassai Szent Mihály-kápolnánál is láthatunk. A kassai Szent Mihály-kápolna tornyát egyrészt a nyugati fal templomtér felé néző fala, másrészt a homlokzat elé kiugró nagy csúcsív hordja. A csúcsív az a szerkezeti motívum, melyet záradékában nagy súllyal lehet megterhelni. Horpácson is a portálé elé épített nagy csúcsív hordhatta a templomtornyó súlyát s ennek a nagy csúcsívnek a kapuzat elé kiugró pillérei ma is konstatalhatók. Az eredeti torony alacsonyabb lehetett a mainál, de falai viszont szerkezetiileg sokkal jobban voltak megoldva. Mert míg a mai barokk torony nyugati fala teljes súlyával ránehezedik a nagy kapu íveire, melyeket el is torzított, addig az eredeti szerkezetben a kapuzatot közvetlen terhelés nem érte. Ezen mérlegelés alapján rajzoltam meg a horpácsi templom valószínű régi képét.

A barokk művészet igen sok esetben helyes érzékkel változtatott a régi középkori emlékeken. A horpácsi templom azonban, sajnos, nem tartozik ezek közé. Dacára annak, hogy a torony önmagában talán csinosnak volna mondható, szerkezeti felépítésében, esztétikai felfogásában az értékes kapuzat hatását teljesen elrontja. Ehhez járul, hogy a kapuzata körül a terepet magasra emelték és a portálé lábuzatát a földbe süllyesztették. Ennek tagozatait állapítottam meg ásatásomnál s igyekeztem rábírní a templom kegyurát arra, ejtse a módját annak, hogy a kapuzat tagozatai a földből kikerüljenek. Sajnos, nem remélem, hogy ez a szerény óhaj megvalósíttassék. Ásatásaim azonban módot nyújtottak arra, hogy a sopronhorpácsi szép portáléról egy rekonstruktív rajzot készítek. De a legjobban szerkesztett rajz, vagy múzeumi töredék nem pótolja magát az elvesztett műemléket. Tisztában kell lennünk, hogy a sopronhorpácsi templom, dacára nagyon sok eredeti szép részletének, nem állítható vissza eredeti alakjába. Mert ha a barokk átépítés nem is nagyon szerencsés, nem eshetünk abba a hibába, hogy néhány középkori falpillér kedvéért a későbbi korok művészi munkáját tönkretégyük, úgy, mint ahogy a veszprémi székesegyház sajnálatos esetében megtörtént. Becsüljük meg műemlékeinket úgy, amint vannak. Ha egyelőre meg kell elégednünk megcsontított hazánk kisebb, szerényebb műemlékeivel, jusson eszünkbe, hogy lesz még idő, midőn Kassa minden remek magyar alkotásával ismét a mienk lesz, lesz idő, hogy a löcsei fenséges oltár előtt hálaímát rebegetünk.

Dr. Lux Kálmán.

A horpácsi templom román kapuzata.

Ferhád pasa fürdője Pécssett.

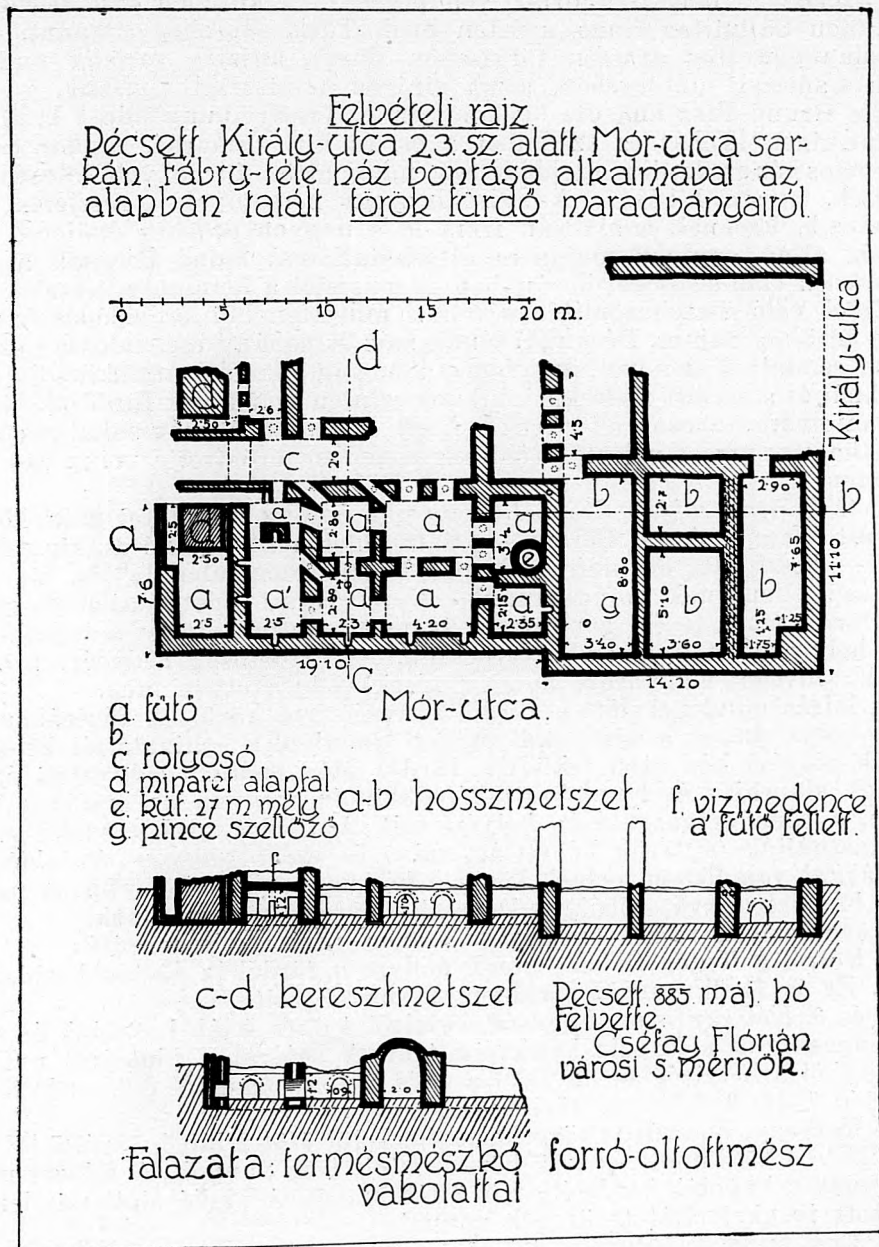
Evlia Cselebi, török utazó útleírásából tudjuk, hogy legalább is 1663-ban, mikor Evlia „körteérés idejében“ Pécssett járt, három török fürdő volt Pécs városában. És pedig a *Gúzi Kászim pasa* dsámijának, a mai belvárosi plébániatemplomnak mihrábos oldalától keletre, vagyis az ítélőtábla épületének helyén volt egy, melyet Evlia nagy magasztalásokkal írt le, persze a maga fantasztikus módján, de azért a lényegét is sejtetve. A török fürdőberendezések jellegzetes sajátosságainak megértése végett érdemesnek tartom a megfelelő helyet közölni.¹ „E fürdőnek vetkőző helye nagy, magas kupolájú hely, melynek közepén egy darab fehér márványból egy nagy medence van, hogy az leírhatatlan. A kőfaragómester ezt az egy darab súlyos követ nagyon tudta ebben a teremben ennyire kivájni! S miféle tehervontató eszközzel helyezte el ebben a teremben! — az ember e fölött nagyon elsodálkodik. A medence közepén a legsárgább aranyhoz hasonló rézhől szökőkút pohara van. Ha tizenöt ember beleül is elfér benne. E pohár körül 12 sárkányszáj alakból az élet vize szökken ki s lefolyva, a nagy medencébe ömlik. Ezt a művészi poharat az ügyes mester három bronz ökörfejre és három bronz teknősbéka derékra úgy helyezte el, hogy a szemlélő elméje megáll rajta s elbámulva marad.“

A másik a szigetvári kapun belül Memi pasa dsámija (ferencrendiek temploma) közelében, a *Memi pasa fürdője*. Ez a Ferenciek-terén és a Váradi Antal- (volt Gyár-) utca sarkán álló emeletes ház helyén volt. Romjait gyermekkoromban magam is láttam. E romok ütötték agyon az azokat bontó Taky József kőművesmestert. Evlia kellemes, szép épületű meleg fürdőnek mondja, melynek fürdőszolgái, mint a nap, olyan tenyerűek. Verset is mond róla, „melynek értelme szerint a fürdőben gyengédséggel és kedveskedéssel járnak.“

A harmadikról szóról-szóra ezt mondja Evlia: „Ferhád pasa fürdője, noha kellemes és tiszta, annyira még sem látogatják; a szegények fürdője.“ De a helyét nem mondja meg. Minthogy a másik két fürdő dsámi közelében volt és Ferhád pasának is volt dsámija Pécssett, nagyon természetes, hogy ennek közelében kell keresnünk a fürdő helyét. Igen, de a Ferhád pasa dsámiját sem lokalizálja Evlia, csak annyit jegyez meg róla, hogy „noha szép dsámi, még sem igen látogatják, mináretje nagyon magas és ólomtetejű.“ Azonban Evlia bizonyosságára nincs is szükségünk, a Ferhád pasa fürdőjének helyét nélküle is megtaláljuk, sőt magát a fürdőt, illetőleg alapfalainak romjait is megtalálták 1885-ben a Király- és Szent Mór-utca keleti sarkán, mikor a Fábry-féle házat lebontották és helyébe a Kölesönös Segélyzőegylet házát építették. A múlt évben a csatornázáskor ismét előkerültek az alapfalak. Az első keletről néhai Cséfay Flórián városi műszaki tiszt alaprajzot készített, mely a pécsi városi múzeumban van. Ez az alaprajz az épületnek csak egyik részét, hosszoldalának körülbelül a felét mutatja, vagyis annyit, amennyi lebontása után belőle a földben megmaradt. Annyit lehetett belőle kiolvasni, hogy a 30 méternél hosszabb építmény valami tizenkét, kisebb-nagyobb helyiségre volt tagolva. Cséfay megpróbálta a helyiségek rendeltetését is meghatározni. Nyolcat fűtőhelyiségnek nevezett el, egyet folyosónak és egyet az egyik fűtőhelyiség fölött vízmedencének. Egy 27 méter mély kutat állapított meg

¹ Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai. Fordította dr. Karácson Imre. M. Tud. Akadémia kiadása. Budapest, 1904. I. köt., 201. l.

az egyik helyiségben, melyet három mással egyetemben nem tudott minősíteni. Oldalt némely faltöveket találtak, ezeket mináret alapfalának mondja Csé Fay, nem gondolván meg, hogy egy török fürdőnél talán még

sem kell templomtornyot gyanítani. Egyszóval a Ferhád pasa fürdőjének ügye elég homályos volt.

Váratlanul nappali fény derült rá, mikor az Országos Levéltárban kezembe került az épület pontos alaprajza, déli és nyugati homlokzatának képe, melyeket Petz Máttyás „bürgerlicher Maurer Maister in Fünfkirchen“

1774 május 21-én rajzolt a pozsonyi kamara 1774 március 4-én kelt cirkuláris rendeletére s a rajzok alá ezt a címet írta: „Ein k. k. Cameral zugehörende zu Fünfkirchen das vormals geweste k. k. Sallnitter Hausz, ursprünglich aber ein gewest türkisches groszes Baadt.“ A homlokzatok rajzához ezt írta: „Ein façade zu dem Grundrisz, von deren in 5 kürchen befindlichen sogenannten Sallnitter Haus, sonsten auch Türk. Moschee genannt, einem vormahls gewesten groszen türkischen Baadt, anjetzo verödet und dem hohen Camerali untergeben, samt einigen territorial Umfang, wie der besagte Grund Risz und die beykommende Beschreibung ddo 5 k. 21 May 774 darzeiget.“ Tehát ez az épület a cs. és kir. kamaráé, egykor cs. kir. salétromos ház eredetileg azonban egy nagy török fürdő volt. Mesének is nevezték, persze hibásan. A rajzokhoz egy németnyelvű, részletes leírás csatlakozik. Ezeknek a nyomán írom le e nagyon érdekes épületet, mely ha még állna, egyfelől majdnem vitathatatlaná tenné Pécsnek a török emlékekben való őszeit hazánkban és másfelől a fennmaradt budai török fürdőkkel való összehasonlítás révén a műtörténelmi érdeklődés homlokterébe kerülne. Sajnos, Pécs városának száz és néhány esztendővel ezelőtti lakosai semmivel sem voltak jobbak a mostani lakóházátalakító és bontó utódoknál és a siklósi civiseknél, kiknek szintén volt török fürdőjük, melyet azonban olyan alaposan eltüntettek, hogy az alakjáról még sejtelmünk sem volna, ha egy német rajzoló, Rohbock meg nem örökítette volna egy acélmetszetén.

Petz Mátyás rajzait Szabó Lóránd okl. építész másolatai után közlöm. A leírást Wagner Antal Ferenc — „Salzeinnehmer“ a pécsi cs. kir. sóhivatalnál — készítette, de aláírta Boross László „contrabanda“ is, kit talán sóhivatali ellenőrnek mondhatnánk. A leírás szövegét majdnem szóról-szóra fordítottam le és számozásait is megtartottam, hogy a rajzokon az egyes helyiségeket nyomon követhessük. Az érthetőség kedvéért azonban a leírás szövegét magyarázó megjegyzésekkel bővítettem meg.

A leírás mindenekelőtt a fürdő fekvését írja körül. A főutcában (ma Király-utca), annak a sóhivatali épületi vonalán, a sóhivataltól keletre a hatodik polgári ház után feküdt a fürdő. Már pedig a sóhivatali épület, melynek alaprajza és homlokzati képe szintén megvan az országos levéltárban, a pénzügyigazgatóság helyén volt. A fürdőt egykor salétromfőzőnek használták (a török hódoltság után) és ezért *nagyon átalakították*. Kupolákkal van fődve, melyek közül a két nagyobb első egyforma magas, míg a hátrább fekvő szobák és kupolák folyton alacsonyodnak.

Következik a rajzok számozása szerint való részletes leírás.

1. Délről a főutca (Király-utca), melyre a fürdoház rövidebb oldalával nézett. Ez is 11 öl, vagyis majdnem 21 méter volt.

2. És 3. Két egyforma helyiség, belülről 4 öl és 4 láb hosszúak és szélesek, magasságuk a kupola kezdetéig 4 öl. A bejárat a főutcáról nyílik a 2-nél. Ebből a helyiségből egyfelől a 4. és 5. felé, másfelől a 3-on keresztül a 6., 7., 8., 9. és 10. felé van közlekedés.

4. Keskeny, hosszúkás törpéhelyiség, belül 5 öl 2 láb hosszú, 7 láb széles. Fölötte 4 kis kupola és ezek közé lktatott ívek vannak. A falazat mindkét oldalon a kupolák kezdetéig 2 öl 3 láb magas. A padló alatt mindenféle, kifalazott ívekkel ellátott üregek vannak.

5. Egy kupolás helyiség, 4 öl 1 láb hosszú, 4 öl 1 láb széles, a fal a kupola kezdetéig 2 öl 3 láb magas.

6. Épp olyan keskeny helyiség, mint a 4. Ezzel egyirányú, de attól 3 láb vastag fallal elválasztva. Csak három kupolája van. Hossza 4 öl, szélessége 7 láb, magassága, mint a 4.-é.

7. Kupolás helyiség, hossza 2 öl 5½ láb, szélessége 2 öl 3½ láb, magassága a kupoláig 3 öl.

8. és 9. Két a 7.-hez csatlakozó és abból nyíló, egyforma, kupolás kis helyiség, egyenkint 1 öl $1\frac{1}{2}$ láb hosszúak, 1 öl $\frac{1}{2}$ láb szélesek, a kupolák kezdetéig 2 öl 4 láb magasak.

10. Egy hosszú, keskeny helyiség, mely a 8., 9. és 5. számúakhoz simul és azokkal egyenlő hosszú, vagyis 7 öl 4 láb, szélessége 1 öl 1 láb, laposan van beboltozva, magassága a boltozat indításáig 1 öl 2 láb.

A rajzban megjelölt ablakok csak belsőleg vakablakok, kívülről három kivétellel, mind befalazottak a fal színében. A padló puszta föld. A fala-

zat itt-ott meg van repedve és omladozó, többnyire kőből van, téglával vegyesen. Átlag 3 láb vastag. A kupolák mind csupaszon vannak, befödés nélkül, egykor égetett üreges téglákkal voltak befödve. A 3., 7. és 8. kupolái már nagyon sérültek és részben a 3. is, mert a falsarok 11.-nél lesüppedt, amin egy kívülről hozzáépített támpillérral akartak egykor segíteni. Az ottani fal, mely 4 öl magas, a 12. számú mellékutcában megrepedt és kifelédült, úgyhogy a valószínű beomlásakor a 17. számú szomszéd házat összedönti. Ezt a veszedelmet Sothanner (?) szomszéd épen előadta most, figyelmeztetve arra, hogy a Kamara, mint e fürdő tulajdonosa, talán a fal lehordásával idejében elháríthatná e veszélyt és kárt.

12. Egy kis utca, mely a mosé (?), vagyis a fürdő mellett nyugatról halad el. Ez a mai Szent Mór-utca.

13. Észak felőli utca.

14. Egy a fürdőhöz tartozó terület a három utca között, mely 26 öl 3 láb hosszú, 14 öl széles. Ez a mai János (Janus Pannonius)-utcáig terjedt észak felé. Az egész fürdőtelek nagysága, a fürdőépületet is beleszámítva, 370 négyszögölet tett ki. Semmiféle kerítés nem övezte, és tele volt hányva a salétromfőzés után maradt salakhalomokkal, melyek 2 méternél is magasabbak voltak. Mikor aztán az épületet udvarházzá és a telket udvarrá akarták átalakítani, ennek a salakföldnek eltávolítása és néhány kényelmetlen falazatnak lehordása nagyon sokba került.

15. A keletről szomszédos Bändl Károly rézműves telekfala közte és a fürdőépület között bekerítetlen, üres tér volt.

16. Délen, a főutca (Király-utca) túlsó oldalán levő szomszéd házak.

17. Nyugaton Pichler József kereskedő háztelke, háza, udvara, kertje a 12. számú utcán túl.

18. A 13. számú utcának (János-, illetve Janus Pannonius-utca) északi felén levő lakóházak.

Az épületet, persze szomorú állapotának látványán elfogulva, idomtalannak mondja a leírás szerzője. Nézetében azonban, a rajzokat szemlélve, nem osztozhatunk. Ellenkezőleg nagyon festői volt az. Képzeljünk el a Király-utcaára néző oldalon egy huszonegy méter hosszú és hat méter magas síma falat, melyet három ablaknyílás és egy kapunyílás tör át, a nyugati végén pedig egy hatalmas támfal tömbje szökik előre a síkjából. E falon egymás mellett két, egyenkint nyolc méter átmérőjű kupola félgömbje ül. A kupolák egy alacsony padról emelkednek fel és élek útján nyolc gerezdre szakadnak. A jobboldali kupolán két ablak-lukarnát látunk, amelyek valószínűleg nem eredeti török építmények. Ha valaki az épületet egyik hosszoldaláról, mondjuk a rajzban feltüntetett nyugati oldaláról szemlélte, kellemesen érinthette tekintetét a kisebb-nagyobb kupolák északi irányban lépesősen eső vonalának ritmusa, a körülbelül 32 méter hosszú fronton.

Úgy látszik, a leírásban érintett ledőlési veszedelemre való figyelmeztetés túlságosan meghatotta az illetékes tényezőket, mert nemcsak a leomlással fenyegető részletet, hanem az egészet lebontották. Ez lett a sorsa Ferhád pasa fürdőjének, mely egykor a muzulmán szegénység higiéniáját szolgálta. Különben Ferhád másik alapítása, a magas minaretű dsámi sem járt sokkal különben, pedig azt még a török hódoltság megszűnése után templomuknak használták a domonkosok. Ma már csak egyik fala látható a Polgári Casino Kazinczy-utcai házának padlásán. Igaza van Evlia Cselebinek, valóban szép dsámi lehetett, legalább a falnak két végén még meglevő stalaktit-díszítmények, melyek a négyszögű alaprajzú dsámi nyolcszögű kupolájába közvetítették a falak átmenetét, művészies finomságú.

Ferhád pasa fürdőjének Wagner által nyújtott leírása, mint láttuk, csak az épület 1774. évi állapotára, méreteire és környezetére vonatkozik, helyiségeinek egykori rendeltetéséről azonban mit sem mond. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az épületet a XVIII. század elejétől fogva salétromfőzőnek használta a katonai kincstár, s ezért bizonyára sok tekintetben átalakította, a török fürdőberendezést eltávolította, ablakokat töretett a falakba olyan helyeken, ahol a török fürdőknek ablaka nem szokott lenni. Érthető tehát, hogy a leíró Wagner nem bocsátkozik bele az épület helyiségeinek a török fürdő szempontjából való minősítésébe, de még a salétromfőző szempontjából sem. Neki ez nem volt feladata, de még ha az lett volna is, kérdés, hogy meg tudta volna-e oldani. Én azonban nem térhetek ki e feladat elől, rekonstruálnom kell a fürdőt. Ez már csak azért is szükséges, mert annak dacára, hogy a budai török fürdők ma is használatban vannak, azok alapján nem alkothatunk fogalmat a magyarországi elpusztult török

fürdők berendezéséről. A budai török fürdők, minthogy ezeknél gyógyvizekről van szó, nem képviselik a török fürdő közönséges típusát. Ellenben Ferhád pécsi fürdője a rendes török *hamam*, melynek még sok példája van meg a muzulmánok által lakott vidékeken. De már nem sokáig. Mert mint *Klinghardt Károly*,² kinek kitűnő fejtegetései alapján áll e dolgozat, panaszolja a törökök köz- és kulturális életében olyan mélyreható változások történtek a háború óta, amelyek az ősi, hagyományos fürdőéletre is pusztítólag hatottak. Az ma már csak a falvakban folyik a régi mederben, de onnan is száműzni fogja a Nyugat rideg, kapitalisztikus civilizációja.

Tehát a török fürdőélet csakhamar historiává fog alakulni, melynek a modern viszonyokhoz már semmi köze. A fürdőépületeket kezdik lebontani, vagy átalakítani, nyugati értelemben modernizálni. Ez a másik ok arra, hogy a Ferhád fürdőjének eredeti berendezésével foglalkozzunk. Eljő az idő, mikor élő példák alapján ezt már nem lehet tenni.

A közfürdőknek minden népnél, minden időben az volt a rendeltetésük, hogy alkalmat adjanak a rendes, egészségápoló tisztálkodásnak, főleg akkor, ha ezt a magánháztartás eszközeivel nem lehet olyan alaposan elvégezni, mint az erre rendelt és a célhoz mérten berendezett, nyilvános helyiségekben. A fürdők elsősorban hasznossági építmények, a szépségügyi szempont másodrendű. A török fürdő berendezésének alakulására a Koran

² Klinghardt Karl, dr., *Türkische Bäder*. Stuttgart, 1927.

előírásainak volt döntő befolyása. Ezek szerint az állóvíz alkalmatlan a testi tisztálkodásra, csak a folyóvíz alkalmas erre. A török az összes izlám népek között a legszigorúbban ragaszkodott a Koran e felfogásához. Ezért a kádfürdő a török emberben kényelmetlen képzeteket kelt föl. A török fürdőben tehát — a gyógyvizűektől eltekintve — nem is találunk kádat, vagy medencealakú berendezéseket. A gyógyfürdőben a török nem tisztálkodni akar, hanem gyógyulni. A gyógyfürdő használata előtt leöntés útján tisztálkodik. Már a nevükben is különböznek a közönséges, tisztálkodási és a gyógyfürdők: *hamam* és *kaplıdsa* vagy *ılıdsa*.

A két nemnek közös fürdése a közfürdőben régi török felfogás szerint a lehetetlenségek közé tartozott. Ezért a nap különböző szakáiban áll a fürdő a férfiak és nők rendelkezésére. Vagy pedig kettős fürdőt építettek, a *tsift-hamamot*, melynek külön-külön, egymástól elválasztott szárnya van a férfiak és a nők számára. A két osztály legtöbbször egyforma, egyik a másiknak a megisméltlése, a helyiségek ugyanolyan sorrendben következnek egymásután mind a kettőben.

A török fürdőzés lefolyása vázlatosan a következő:³

A vendég az ajtón belépve, üdvözlő szavakat mond, amelyeket a fürdőbérő és a fürdőszolgák viszonznak. Aztán a terem falai mentén körülfutó, 1.50—2.50 méter széles fa vagy kő, gyékényekkel vagy szőnyegekkel letakart dívánok egyikére telepszik, előbb levetvén saruit, melyeket a díván elé rak, vagy a díván homlokába vágott kis fülkébe tol. Amíg vetkőzik, a szolga két tarka kendőt hoz, egyiket csípői körül csavarja, a másikat vállaira veti. Leszáll a dívánról és a takun-nak vagy nalin-nak nevezett, széles szíjjal átkötött, magassarkú fapapucset felhúzza a lábaira és a vetkőzőcsarnokból egy durván összeácsolt faajtón bemegy a tulajdonképeni fürdőbe. Jobb fürdők előcsarnokaiban a dívánok fölé épített lécrekeszek, vetkőzőfülkék (oda) vannak, néha a terembe épített fakarzatról nyílnak a külön vetkőzők. Az imént említett ajtó rendszeren egy *előtérbe*, átmeneti helyiségbe vezet, melynek mérsékelt a temperatúrája. A fürdőző vagy átmege e helyiségen, vagy egy alacsony közsámolyra ülve várakozik, hogy a magasabb hőmérséklethez hozzászokjék. Majd a szolga leveszi vállairól a kendőt és egy faajtón belép a *fü-izzasztóhelyiségbe*. Rendszeren ez következik az előtér után. Ez a tulajdonképeni fürdő. E helyiség fala mentén kis kutak vannak meleg- és hidegvizes csappal a mosdózásra. A szoba közepén és oldalt a kutak mellett 10—20 cm magas közsámolyok (padok) vannak, melyek a masszázs számára valók. A kupolás boltozatot csillagalakú vagy kerek üvegszemek törik át szabályos koszorúban. Más ablak nincs. Ebben a sajátos hangulatú, homályos helyiségben órákat tölt el a török fürdőző, vagy jobban mondva töltött, mert a háború óta Törökországban is jelszó: „az idő pénz”. A kupola alatt a közepén a nagy, lapos izzasztófedő van, amelyre a fürdőző ráfekszik. Alapos izzadás után következik a masszázs, melyet a delak nevű fürdőszolga hajt végre nagy művészettel és a vendég esontjainak megropogtatásával. Régente e a masszázs pótolta a sportolást a törököknél. Utána a fürdőző egy külön mosdóhelyiségbe vonul, mely vagy egy nagy fülke kúttal, vagy egy külön kupolás kamra. Utóbbiakba egy ablaknyíláson át gőzt vezetnek be a kazánból, tehát ezek a legmagasabb hőmérsékletű helyiségek az egész fürdőben. Néhány mosdókút van a falak mentén egy 15 cm magas podesten. E kútmedencék körülbelül 60 cm magasak, a nyolcszög öt oldalából vannak alakítva és szépen díszítve vannak stalaktitos, poháralakú, vagy redőzött mitívumú faragásokkal. Felettük a meleg- és hidegvizes csap. A pécsi városi múzeumban és Baranya megye

³ Klinghardt idézett műve nyomán.

néhány templomában (Göresöny, Németi, Szentlőrinc stb.) ma is láthatók ilyen kútmedencék. A fürdőszolga innen merített vízzel öntözi végig a fürdőzőt. Az erre következő beszappanozás, a befejező öntözés, az esetleges szőrtelenítés (számára néha külön helyiség van) után az előtérbe megy terembe megy magát kipihenni, dohányzás és kávézás közben hallgatva a terem közepén levő szökőkút csobogását. A nők fürdőzésében természetesen némely, említett részlet nem játszik szerepet, vagy legalább mérsékeltebb formában jelentkezik.

Már a fürdőzés menetének e rövid vázlatából kitűnik, hogy a közönséges török fürdőknek ezek a főhelyiségei: a belépőcsarnok, az átmeneti vagy előtér a tulajdonképeni fürdőhöz, a fő izzasztóhelyiség és a külön fülkék vagy kamrák (izzasztók, depilatórium stb.). Ezekhez járul szükségképen a gőzfejlesztő kamra. Lássuk mármost ezeknek technikai alkatát és néhány részletét.

A belépő (vetkőző) csarnok az egyetlen fűtetlen helyiség a fürdőben, legfeljebb egy tűzserpenyő áll benne a fürdőruhák szárítása céljából. Télen a mangalek, faszén parázsával töltött rézserpenyők segítségével melegítik fel azokat. A csarnok közepén álló nagy szökőkút, mely egy felső csészéből és alsó medencéből áll, csak a helyiség díszítésére és hangulatkeltésre szolgál. A vizet beléje ólomcsöveken vezetik. Pécsen a törökök létesítették az első vízvezetékét, mely a Tettye forrásából vitte a vizet a városba. Ferhád pasa fürdőjét valószínűleg egy külön kút látta el vízzel. A csarnok padozatát nagy kőlapok, néha intarziás márványlapok, szegényesebb helyeken téglák alkotják. Ellentétül a fürdők többi helyiségeihez, az oldalfalak ablakkal vannak áttörve. Néha a mennyezeten is vannak díszítésül szolgáló színes ablakok. A bejárati ajtószárny néha szépen van díszítve. De annál durvábbak a belső ajtók, melyek a tulajdonképeni fürdőbe vezetnek, mert ezek a párás levegőben hamar tönkremennek. Ezek, hogy állandóan csukva maradjanak, haránt metszett sarkokon forognak, vagy súlyokkal nehezített kötéllel csukódnak. Minden ajtó igen alacsony a melegség megőrzése végett. A fürdő belsejébe vezető ajtó felett gyakran kéményalakú csatorna van, mely a fürdő belsejéből az előcsarnokba hatoló meleg levegőt felfogja és friss levegőt vezet be. A belépőcsarnok ruhaszárításra szolgáló tűzhelye csak egy padlómedence, mely téglakerettel van körülvéve. Felette nincs füstelvezető kémény. A szárítandó ruhák a falból kinyúló rudakra vannak akasztva.

Az *átmeneti vagy előtér* padlója alatt hypocaustum-berendezés van, melynek falazott csatornái keresztülkaszlik a padlót és aztán a falakba rakott agyagesövekbe szájadzanak, melyeken keresztül hosszú bolyongás után fenn a kupolák közt csapódnak ki a fűtőgázok. A padlóalatti fűtőcsatornák méretei különbözők, az egy métert is elérik. A fali csatornák felfelé 10 cm-ig vékonyodnak, felső végződésüket kis bádogtető fűdi a behulló tárgyak ellen. A helyiségekben megkívánt különféle temperaturákhoz igazodik a csatorna- és csőhálózat. A főizzasztóban 30–40°, az átmeneti térben 20–30°.

A *fő izzasztóhelyiség* és a *külön izzasztócellák* technikai berendezése egyezik az átmenetiével. A külön celláknak még egy nyílásuk van a gőz beeresztésére, mely falba vágott ablakalakú.

A hidegvíz-vezeték mellett még *melegvíz-vezeték* is van a helyiségekben, mely a fali kutakat táplálja. A kútmedencék lefolyással nem bírnak, az elhasznált vizet úgy merítik ki belőlük és a padlóra loccsantják, mely a helyiség közepe felé lejt, vagy csatornácskák vannak bemélyesztve a víz lefolytatására.

A külön izzasztócellák mögött van a fürdő technikai középpontja, a *külhanc*, a *fűtőberendezés*. Áll egy fűtőkamrácskából, melyhez többnyire egy kis tüzelőanyagraktár csatlakozik és ahonnan a hatalmas kályhalyuk nyílik a kazán alá. E kamra és a leghátulsó fürdőhelyiségek között fekszik a hosszúra nyújtott, falazott kazán, mely a közepén, a tűzhely felett egy sajtószerű rézbetétet hordoz (karimás kalap alakja van). Ebben melegítik fel a vizet, s innen vezetik a falí kutakba. A gőz és meleg levegő agyagcsöveken jut a fürdőbe.

A török fürdő úgy van megépítve, hogy a meleget jól megőrizze. Egyeséges nagy tetejéből csak az üvegszemekkel teleszórt kupolák emelkednek ki a lehűtő levegőbe. Csak az előcsarnok szökken fel szabadon, mert azt nem fűtik és azért csak ezen jelentkeznek építészeti szépségek és ablakok. A tulajdonképeni fürdőhelyiségek kupoláin ég felé tekintő üvegszemek kívülről félgömbalakúak. A kupola héját áttörő nyílásra sajtakaró üveg-harangforma födelet borítanak kívülről, befelé azonban nyitva hagyják. Kivételesen világító laternát is tesznek a kupolákra, így az előcsarnokok kupoláira, ha az oldalfalakon nincs ablak.

A török fürdőknek, *helyiségeik csoportosítása szerint, öt típusát* különböztethetjük meg. Az első a kisebb fürdőknél jelentkezik, mikor a helyiségek egymásutánja tetszésszerű, kötetlen és azért a helyiségek egymás között egyenértékűek. A másodiknál egy nagyobb helyiség külön ki van emelve és hangsúlyozva, de ez nem az elő(vetkőző)csarnok. A harmadikat a centrálisan elrendezett izzasztóhelyiség jellemzi. Tehát a fürdőhelyiségek nincsenek lazán és látszólag önkényesen egymás mellé és egymás mögé tolva, hanem a középponti helyiség körül csoportosulnak. A negyediknél a centrális helyiség alaprajza csillagalakú, tehát a fő izzasztóhelyiség még kifejezettebben mutatkozik az elrendezés középpontja gyanánt. Az ötödiknél a bizánci befolyás érvényesül, amennyiben ennél a centrális, medencés helyiség a tulajdonképeni fürdő. A gyógyvizű, thermális fürdőknél alkalmazzák e típust. A budai fürdők e csoportba tartoznak. A török fürdők típusait egy másik szempont, az *eredetiség* és az *idegen hatások* szempontja szerint, két csoportra oszthatjuk. A befolyásolatlan és a bizánci kiadásban átvett antik thermális motívumok által befolyásolt hamamokra, illetőleg kaplidsákra és ilidsákra. Az első két típus az első csoportba tartozik, mely az izlám kizárólagos szellemi terméke, a többi a második csoportba tartozik. Az egyes fürdők építésének korára azonban e csoportosítások révén nem lehet biztosan következtetni és a befolyásolatlan vagy befolyásolt formák jelenlétéből a történelmi fejlődés menetét nem lehet kijelölni, mert a kétféle forma ugyanazon korban is előfordul, sőt ugyanazon mester gyakran ugyanazon a kettős fürdőn alkalmazza mindkettőt és mert a gyakorlatban bevált formákhoz az építészek konzervatíven ragaszkodnak, legfeljebb a zseniális egyéniségek tesznek kivételt. Igazi fejlődés különben is csak a technikai tökéletesedés irányában történt, nem pedig téresztétikai irányban. A török építések csak a dsámiknál törekednek az átvett bizánci térmotívum önálló és sajátos feldolgozására, ellenben a fürdőknél csak a török fürdőüzem szükségleteihez alkalmazzák a thermák alap gondolatát, de eszközgáiban sincs a bizánci thermák térművészetével versenyre kelni. És mégis gyönyörű téralakítások jöttek létre a célszerűségekre törekvő, egyszerű alaprajzokon, a felépítés kedvező arányai, a kupolák pompás szerkezetei és a szerény, de izléses díszítmények révén. „Az ókor therma-csarnokaiban — mondja Klinghardt — templomi gondolatok lengnek, ellenben a hamam sohasem szabadult meg az őseredeti, primitív fürdőszobák emlékeitől. A technikai és gazdasági szükségesség által parancsolt korlátozás vastörvénye nyomja ez épületek alaprajzát és felépítését.”

A török fürdők építésére vonatkozó alapismeretek közlése után már megkísérelhetjük Ferhád pasa fürdőjének ismertetését, egyes helyiségeinek minősítését.

A Petz-féle alaprajzon legott szembetűnik, hogy a két elülső helyiséget egymástól elválasztó fal az utánuk következő folyosószerű helyiséget egy kissé nyugatra tolódva, kettéválasztja és aztán északi irányban folytatódik, míg a 10. számú helyiség déli falába nem ütközik. Ez a fal majdnem két egyenlő részre osztja az épületet. Tőle jobbra-balra majdnem egyenlő beosztású helyiségek fekszenek. Az is feltűnik, hogy e válaszfalat csak az elülső két helyiség közötti részen töri át ajtónyílás, míg feljebb megszakítatlan. Ebből az következik, hogy legalább is a 4. és 6. és az 5. és 7., 8., 9. számú helyiségeket egymástól el akarta a közvetlen közlekedés elől rekeszteni. Ha az épületnek csak egy bejárata volt és pedig a 2. számú helyiségbe, mint a rajz mutatja, akkor a 3., 6., 7., 8., 9. számúba igyekvőnek csakis a 2. és 3. között levő ajtónyílás állt rendelkezésére, tehát a 2. számú terem a ház mindkét felének közös előtere gyanánt mutatkozik a rajz szerint. Minthogy azonban itt fürdőről van szó, nem valószínű, hogy a hátsó helyiségeket egymástól elzárták volna, ha az egész épület egy célnak a szolgálatában állt volna, vagyis a fürdővendég valamennyi helyiséget használhatta volna egy-egy fürdőzése alkalmával. Ez esetben — az 5. és 7. számút izzasztónak véve —, ha a 8-ból vagy a 9-ből, vagy a 7-ből az 5.-be akart volna átmenni, akkor ismét vissza kellett volna térnie a vetkőző csarnokba, mert csak így juthatott volna el a céljához. Ez pedig nagy kényelmetlenség, ami a fölötte célszerűen berendezett török fürdőkben száműzve van. Nem is volt ez így a Ferhád fürdőjében sem. Az a fal eredetileg végig választófal volt. A 2. és 3. között a falat akkor törték át, mikor a fürdőből salétromfűzőt csináltak a XVIII. században, nem a törökök, hanem a katonai kincstár. A 3. számú helyiség déli falának közepén levő nyílás pedig eredetileg nem ablak, hanem ajtónyílás volt. A mellette jobbról levő ablaknak balról egy másik felelt meg. Ez azonban a vastag támpillér odatoldásakor eltűnt. Ha így fogjuk fel az eredeti állapotot, akkor az épületnek két egymástól elválasztott, külön-külön bejáratral bíró osztályát kapjuk meg. Egyik volt a férfiak osztálya, a másik a nőké. Vagyis *Ferhád fürdője tsift-hamam volt*. Most azt kellene megállapítani, hogy melyik volt a férfi- és melyik a női-osztály? Ez egy kissé bajos dolog ugyan, de a 2. után következő résznek a 3. után következővel szemben egyszerűbb alaprajzi elrendezése alapján valószínűnek látszik, hogy a jobb-oldali, a 2.-vel kezdődő osztály volt a nőké.

Az egyes helyiségeknek minősítése ez alapvető megállapítás után már nem nehéz. A 2. a *női osztály előcsarnoka*, vetkőző és fürdés után pihenő, csevegő helyisége. A 3. a *férfi osztály hasonló rendeltetésű terme*. Amit fent ezeknek az előcsarnokoknak berendezéséről előadtam, azt képzeljük ide. Tehát a terem közepén a szőkölkutat, a falak mentén a divánokat. A világság az oldalfalak ablakain át hatol be. A kupolának a négyszögű alaprajzból való átmenete a körbe bizonyára itt is szép építészeti megoldásokat, sőt talán csinos stalaktit-díszítményeket mutatott. Erről azonban a Petz-féle rajzok nem nyújtanak felvilágosítást.

A 4. számú, négykupolás helyiség a női osztály, a 6. számú, háromkupolás pedig a férfi-osztály *átmeneti helyisége*. Nem valószínű, hogy a rajzon jelzett ablakaik eredetileg megletek volna. Alighanem üvegezett csillagszemekkel voltak a kupolák ellátva, valamint az ezután következő helyiségek kupolái is.

Az 5. számú, kupolás, nagyobb helyiség a női osztály *izzasztóterme*. melynek a férfi-osztályon a 7. számú, valamivel kisebb terem felel meg.

Ezekben lehettek a termék közepén a nyoleszögű *izzasztófödelek*, amelyek egy fűtőcsatornákkal átjárt, gyengén emelkedő, sátorszerű födéllal ellátott podestet alkotnak, amelyre a fürdőzők ráfeküdtek. A falak mentén a kutaeskák, a nyoleszög öt oldalából képzett és szépen díszített kőmedencék helyezkedtek el, a felettük a falból kinyúló két csap a hideg és meleg vizet szolgáltatatta az öntöződéshez.

A női osztály az izzasztóteremmel be is fejeződik, ellenben a férfi-osztály izzasztóhelyisége mögött még két kupolás kamra következik: a 8. és 9. Rendeltetésük kétféle lehetett. Vagy mind a kettő *külön izzasztó-kamra* lehetett, a 7.-nél magasabb hőmérsékkel, vagy csak egyik volt e célra berendezve, s a másik *depilatórium* (szórtelenítő) volt.

A mögöttük következő 10. számú, dongaboltozatos, hosszúkás helyiség, mely az 5. mellett is elhalad, a *kazánkamra* volt. Innen ágaztak el a fűtő- és gőzvezető csatornák és csövek a fürdő belsejébe. Mögötte bizonyára volt még egy kis kamra a fűtőszolga számára és a fűtőanyag raktározására. A fűtő innen adogatta be a kazán alatt volt tüzelőüregbe a fűtőanyagot. Ennek a kamrának a nyomát már nem találjuk meg a Petz-féle alaprajzon de hogy megvolt, mutatja a Cséfay-féle alaprajz az 1885. évi ásatás leleteiről. Megjegyzem, hogy ez az ásatás nem a fürdő földszin feletti falait találta meg, hanem a fürdőnek a padló alatti hypocaustum-berendezését. Ez teljesen világossá lesz előttünk, ha a Petz-féle alaprajzzal összehasonlítjuk. És nem az egész fürdőépületre terjedt ki az ásatás, hanem csak annak nyugati felére, a férfiosztályra. Legfeltűnőbb eredménye ennek az ásatásnak a 27 m mély kút az átmeneti helyiség alatt, ha ugyan kút volt ez a Cséfay által annak minősített gödör. Az bizonyos, hogy az a vastag faltömb, melyet Cséfay minaret alapfalának tartott, nem volt az. Sajnos, a fürdő alépítményének másik felét nem áshatták ki és semmi remény nincs arra, hogy kiásható lesz. Lehet, hogy némely dolgokra nagyobb világosságot derítene, de nem hiszem, hogy a Ferhád pasa pécsi fürdőjéről megrajzolt képet a lényegében megváltoztatná. Ez a fürdő egy olyan kettős, férfi- és női osztállyal bíró tsift-hamam volt, mely helyiségeinek csoportosítása szerint a második típushoz és a török fürdőzési szokások szerint kialakult, külföldi (bizánci) hatások alatt nem álló típushoz tartozott. Legjobban hasonlít a Márvány-tenger, az Ismídi öblétől körülbelül 50 km-nyire, az ázsiai parton fekvő *Gebse* község Mustafa pasa által építtetett tsift-hamamjához. (V. ö. Klinghardt id. művében a 30—34. oldalakon közölt rajzokkal és leírással.) A most elszakított területen álló *bácsi* török fürdő romja hasonló berendezésű, de csak egy osztállyal bíró hamam volt.³

Szőnyi Ottó dr.

³ Lásd „A budapesti Magyar Állami Felső Építőipariskola 1917. évi szünidei felvételei“-ben (1918) Foerk Ernő nem mindenben találó leírását, mely nem tesz különbséget a hamam és kaplidsa vagy ilidsa között, (16. oldal) és a 34. és 35. képtáblát.

HÍREK.

A budavári Szentháromság-szobor restaurálása. A Boldogasszonyról nevezett koronázási templom nyugati homlokzata előtt a tér közepén, monumentális környezetben áll a Szentháromság-szobor, a török hódoltságot követő időkben hazánkban is többször végigszáguldó, szörnyű pestis-ragály szerencsés megszűnésének kőbe faragott emlékjele, a megsanyargatott budai polgárságnak a vést elhárító isteni Gondviselés iránt érzett mélységes hálájának égre tornyosuló szimbóluma s egyúttal a kor barokk művészetének figyelemreméltó alkotása. Az emléket az idők viszontagságai nagyon megviselték. Nem éppen fagyálló kőanyag veszedelmesen mállott, amit még fokozott a kőre mázolt festéknek a kő lélekzését meggátló és a maga pusztulásába az alatta levő követ is magával rántó rétege. Az emléket körülvevő kőkerítést a rajta álló szobrokkal együtt a múlt század érzéketlensége távolította el. Ennek a helyébe került az utolsó koronázáskor a királyi esküemelővény ideiglenes gipszkorlátja, melyet Pogány Móric építőművész tervezett meg. Ez is pusztulni kezdett, úgy hogy az emlékmű állapota siralmas látványt nyújtott. Gróf Bethlen István miniszterelnök kezdeményezte a királyi esküemelővénynek helyreállítását, jobban mondva, annak most már időálló kőből való újjáépítését. Az esküemelővény oly szoros kapcsolatban van a Szentháromság-szoborral, hogy annak helyreállítása szükségszerűen maga után vonta ennek restaurálását is, különben elviselhetetlen lett volna a kettő állapotának kirívó különbsége. A Székesfőváros nagy megértéssel vállalta a szobormű helyreállításának terhét. A miniszterelnök a Műemlékek Országos Bizottságára bízta a nagy felelőséggel járó munka lebonyolítását s a Székesfőváros az egységes kivitel fontosságát felismerve, ugyancsak a

Bizottságot kérte fel erre. A Bizottság egy szakértőkből álló albizottságra ruházta a munka irányítását és ellenőrzését, amelyet különben Pogány Móric építőművészre bízott, aki alapos tanulmányokkal készült feladatának teljesítésére. Az esküemelővény megtervezésénél szabad keze volt, mert a saját művének megújításáról volt szó, amely már első, ideiglenes alakjában is oly remekül símul a Szentháromság-szobor historikus stílusformáihoz. Most csak megérlelni, kifejleszteni kellett a részleteket, amire a koronázás ünnepegyességeihez való készülődés rövidre szabott, lázas napjaiban nem volt idő. Ellenben a Szentháromság-szobor helyreállításánál a modern restaurálási elveket kellett alkalmazni, amelyek kötelezővé teszik az emlék összes, technikailag még állékony részleteinek sértetlen fenntartását és a végleges megsemmisülés előtt álló részleteknek hű másolatokkal való pótlását a figurálisokban, értelmes kijavítását az építészeti tagozatokban. Ha például egy szoboralaknak egy csekély része megesonkult, mondjuk: a ruhája redőzete kiesorbult, de nem kell attól tartani, hogy a pusztulás tovább terjed és lassankint megőrli az egész szobrot, akkor a szobor érintetlenül hagyandó, legfeljebb a rá rakódott piszoktól tisztítandó meg. Ha azonban a szobor állékonyága megrendült, akkor nem a kifoltozásával segítenek rajta, mert ez csak ideiglenes segítség volna, hanem akkor a szobrot múzeumba teszik, a hiányzó részeket magán az eredeti szobron megmintázzák s aztán az egészet újra faragják és ezt a másolatot állítják fel a helyébe. Ezzel a műtörténelmi hamisításnak is elébe vágnak, mert az eredeti szoborra nem kerülhetnek a régi részeket szemfényvesztő ügyeskedéssel kiegészítő és a régiségnek látszatát kelteni akaró pótlások. Ilyen módon történik a drezdai

Zwinger híres rokokó pavillonjainak restaurálása, helyesebben másolatokkal való helyettesítése. A Szentháromság-szobor alapos megvizsgálása kiderítette, hogy annak valamennyi szobrát és domborművét ki kell cserélni, mert néhány éven belül mind a felismerhetetlenségig szétmállanék, míg annak talpatát és obeliszkjét s az ezeken levő párkányokat és kvádereket nagy egészségben meg lehet tartani, csak itt-ott szükséges a részleteknek kifoltozása, vagy kicserélése.

A helyreállítás ez elvek szemmel tartásával évekre beosztott program alapján történik. A legjobban veszélyeztetett részek előbb kerülnek sorra. Az egész munkát valószínűleg 1929-ben be lehet fejezni a Szentháromság-csoportozat kicserélésével, mely az emlék obeliszkjét koronázza. 1927 április 12-ig, az első hivatalos átvétel napjáig elkészült a királyi esküemelvény korlátja, a Szentháromság-szobor rongált építészeti tagozatainak kijavítása, a szobrok közül Szent Rókusé, Sebestyéné és Xaveri Ferencé és két angyalkáé, továbbá a Szentháromság-szobor építését ábrázoló dombormű és egy kartus. Valamennyi fagyálló süttői mészkőből az azelőtti mállékony homokkő helyett. A kőanyagot Müller Jenő kőbányája szállította. A kir. esküemelvény pódiumán arra a helyre, hol a király az eskütételkor állt, vörösesbarna gránitlapot tettek. A korlátot Pogány Móric építőművész tervei alapján faragták ki. A szobrok megcsontult helyeit Markup Béla szobrászművész mintázta meg az eredeti szobrokon és a másolatokat Fischer Antal faragta ki. A másolatok hajszálnyi pontossággal készültek. Kőanyaguk színe kezdetben elütött az emlék építészeti részeinek és még ki nem cserélt szobrainak mélyen szürke, patinás tónusától, de most már egyévi helyenállásuk után szépen patinásodnak. A domborművet bearanyozták és a szentek kezeiben levő, rézből készült szimbolikus esz-

közoeket is, úgy, amint az régente is volt. — Az 1927. év helyreállítási programjába Szent Ágoston és Szent József szobrai, négy angyalka szobra a VII. körétegben és a Budavár címerét hordó kartus van felvéve. Az 1928. évi program igen terjedelmes, amennyiben Nepomuki Szent János, Kristóf, Keresztelő János és a Maria Immaculata szobrainak kicserélése, továbbá két angyal, egyik a XX. körétegben, másik a XXII. körétegben, egy címeres kartus és két dombormű: „Propter poenitentiam“ és „Quia Dominus dixit, sufficit“ felirattal, — szerepel benne. Mindezek haraszi mészkből fognak készülni, melyet ugyancsak Müller Jenő kőbányája fog szolgáltatni. A szükséges pótlások megmintázását Tóth István szobrászművész fogja teljesíteni. Az 1927. és 1928. évi programot egyszerre fogják megvalósítani a munka egyöntetűségének biztosítása végett. Reméljük, hogy a jövő esztendőben befejeződik a helyreállítás és ekkor a Szentháromság-szobor, mint egy, a legszigorúbb elvek szerint végrehajtott, mintaszerű restaurálás eredménye fogja megörvendeztetni úgy a szakembereket, mint a főváros e jelentős műemlékének a helyi hagyományok világában élő kedvelőit, szemben azokkal a balkezes és restaurálásoknak nem mondható műemlékesonkításokkal, amelyeknél a megújítás szükségességének örve alatt a szobrokat átfaragták, önkényesen kiegészítették, sőt a régiek előtt ismeretlen, modern technikai eljárásokkal meghamisították.

A sopronmegyei Árpás község római katolikus plébánia, egykor a mórchidai prémontrei prépostság temploma, mely még 1251 előtt épült, nagyon rászorul egy alapos tatarozásra, amennyiben tetőzete lyukas, mint a rosta, téglafalai mállanak, szószeke, mely igen figyelemre méltó rokokó alkotás, összedűlni készült és most egy idomtalan gerendával van alátámasztva. Rómer Flóris külön monográfiában foglal-

kozott a templom történetével és műtörténeti jelentőségével. Mint-hogy azonban félreesik a nagy útvonalaktól, azért nagyon kevésbé ismeretes a nagyközönség előtt. Pedig Árpás mint római lelőhely is nevezetes. Nem messze van tőle az érdekes rábaszentmiklósi templom, mely szintén a román stílus korából való és egyike azoknak a három félköríves apsissal alakított, kerek templomoknak, melyeknek eredete és formaképzése még mindig felderítetlen fejezete a hazai műtörténelemnek. Az árpási templom a dunántúli kéttornyos szerzetesi templomok típusát képviseli és ezért rokonságban van a lébényi, jáki és zsámbéki templomokkal, csakhogy az árpási csak egyhajós és nem kőből, hanem téglából van építve. Követ csak egyenes záródású szentélyének faloszlopainál és boltozati bordáinak alakításánál használtak. A szentély már a korai gótikának formáit mutatja. A faloszlopok fejezetein meglehetősen primitív levedékszűzt látunk, amely azonban még nem a korai gótika bimbós fejezeteihez tartozónak tünteti fel, hanem még a román stílus köréhez kapcsolja. A keresztboltozat bordáinak metszete még szintén nagyon egyszerű és kevésbé tagozott. A zárókőn egy manus Dei (Isten keze) domborműve van. A szentély megmaradt eredeti formáiban, ablakai félköríves román ablakok, de már nyúlánkabbak és résük szélesebb, mint az előző korban voltak. A hajó át van építve és be van boltozva barokk formákban. Eredetileg a hajó lapos mennyezettel birt és ablakai félköríves román ablakok voltak, a barokk boltozat miatt azonban a padlásba kerültek s be vannak falazva. A két torony földszinti helyiségei a magyar román templomok módjára a hajó teréhez csatlakoznak és azt növelik. A tornyok között karzat van, ami figyelemreméltó körülmény, mert az azon korbeli bencés templomoknak nem szokott karzata lenni, ellenben a prémontrai templomokban nemelykor

előfordul, mint a zsámbéki bazilikában is. Valószínűleg az istenitisztelei renddel áll összefüggésben a karzat, lehet, hogy a karimádság végzésének helye volt és bizonyára össze volt kapcsolva a templomhoz épített kolostor emeleti folyosójával. A kolostor udvart bezáró négyszöge Zsámbékon és Árpáson is a templom északi oldalához volt hozzáépítve, pedig rendszeren a déli oldalhoz van csatolva, úgy, hogy a kelet-nyugati irányban húzódó templom a kolostori négyszög északi lezárása szokott lenni. Az eltérést bizonyára a terepviszonyok okozták, Zsámbékon hegyoldalban áll a templom és kolostor, tehát indokolt, hogy a hegy aljából felfelé nézőnek először a templom díszes épülete tűnjék a szemébe, Árpáson pedig a Rábának egy ága folyt hajdan a telep aljában. Különben sem Zsámbékon, sem Árpáson nem áll már a kolostor. Az árpási tornyok most a barokk korban vágott ablaknyílásokkal vannak áttörve, az eredeti román ikerablakok azonban a torony belsejében még láthatók. Téglából vannak építve, az ikerablakok válaszpillérei is. Egyik-másik félkörívvel van beboltozva, azonban egymásnak támasztott téglából képzett háromszöges lezárású ablakok is vannak, akárcsak a szegedi Szent Demeter-templomnak barokk burkolatából kihántott XIII. századbeli téglalapítású tornyán. A tornyok között, a nyugati templomhomlokzaton, csúcsíves keretezésű, kőből faragott kapu van, melynek profiljai a gótika kezdő korára utalnak. A templom hosszoldalaihoz és szentélyéhez téglából épített támpillérek simulnak. A szentély és hajó déli szögletében a dongaboltozatos sekrestye áll, melynek egy kis folyosó-szerű mellékhelyisége van. Az árpási templom a falun kívül a Rába által határolt mezőségen magányosan emelkedik ki viharvert, sötét-szürke falaival a fűzfák és bokrok zöldjéből. Rendkívül festői, lebilincselő látvány. Berendezéséből említésre méltó az oszlopos, emeletes

barokk főoltár, a két copf-stílusú mellékoltár és a domborműves rokokó szószék. A templom történeté-

ből felemlítem azt a körülményt, hogy a török hódoltság korában a pozsonyi klarisszák birtokában volt.

SZAKIRODALOM.

Zeitschrift für Denkmalpflege. II. évfolyam. (1928.) 3. füzet.

A magyar műemléki tudományosság azoknál a kapcsolatoknál fogva, melyek a hazai műemlékek és a külföldiek között kétségtelenül megvannak, nem nélkülözheti a külföldi szakirodalom ismeretét. Tudnunk kell, hogy az európai és a keleti művészet jellegzetes és messze elágazó hatások forrásaivá lett alkotásai felől miként vélekednek az illető országok szakértői, aminthogy viszont a külföldi tudományosság sem mehet el közömbösen a mi emlékeinkre vonatkozó megállapításaink mellett, mert a műemléknek az azt megalkotó nép géniuszából folyó sajátosságait mégis csak a nép kultúrfejlődésének folyamában élő szakértő ítélni meg a legbiztosabban. Éppen a magyar műemlékekről kevesebb tévedés került volna a műtörténelembe, ha mi a külfölddel való összefüggéseket igazi terjedelmükben ismertük volna és viszont, ha a magyar felfogás a külföldre utat talált volna. A német szakirodalmat sok mindenféle oknál fogva különös figyelemmel kell kísérnünk. Hogy egyebet ne említsek, főleg azért, mert a német műemlékek topográfiai feldolgozása a legelőrehaladottabb stádiumban van valamennyi ország között. Ezen a téren Ausztria együtt halad Németországgal, ami abból is kitűnik, hogy a műemlékgondozásnak két évvel ezelőtt megindított hivatalos folyóiratát, a *Zeitschrift für Denkmalpflege*-t, a bécsi *Bundesdenkmalamt* a német *Tag für Denkmalpflege und Heimatschutz* társaságában és a németországi művészeti igazgatási intézmények támogatásával adja ki, szerkesztője dr. Frey

Dagobert, bécsi professzor, állandó munkatársai pedig a legkiválóbb német tanárok, múzeumigazgatók és műemléki konzervátorok, mint Clemen Pál, Gurlitt Kornél, Hager György, Hiecke Róbert, Sauer József, Schubert-Soldern Fortunát. A folyóiratnak Észak-Németország részére külön szerkesztője van Meier Bunkhard személyében. Évenként hat füzet jelenik meg. Az eddig megjelent kilenc füzetben sok miniket közlő érdeklő cikk látott napvilágot, pedig íróik bizonyára nem is sejtették, hogy a magyar műemlékek ügyének is tettek szolgálatot írásaikkal. Így a legutóbbi füzetnek első cikke is, a *Ginhardt Károly* által írt „*Neue Entdeckungen und Arbeiten der Denkmalpflege in Gurk*“. A karintiai Gurk román székesegyházának alaprajzát Henszlmann Imre a pécsi székesegyházzal hozta összefüggésbe, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy Henszlmann megállapításait vitathatatlan tételeknek kelljen elfogadnunk. A gurki székesegyházban folyó feltáró munkákat figyelemmel kell kísérnünk és tanulságaikat értékesítenünk. A múlt évben a gurki székesegyház falai körül víztelenítő árkokat ástak, amelyek a dóm alapfalait három oldalról láthatókká tették. Kitűnt, hogy mindenütt ugyanazok a kőfaragójegyek vannak, ami bizonyítja, hogy az épületet a tetterős I. Roman püspök (1131–1167) mindenesetre 1164 előtt kezdte meg és úgy a keleti, mint a nyugati oldalon egyenletesen húzta fel a falakat. Az ásáskor egy domborműves római oltárt találtak, a dóm belsejében pedig befalazott feliratos római köveket. A pécsi székesegyház körül 1922-ben ástak víztelenítő árkokat. Itt is bőven akad-

tak római leletek, sőt a dóm északi fala mentén húzódó, járható csatorna római sírkövekből van falazva, melyeket a dóm területén és azon kívül messze elterjedő római temetőből vettek és használtak fel. E tekintetben tehát egy újabb analógiát lehet a gurki és a pécsi székesegyház között felállítani. De már a többi lelet az építési korok szempontjából eltéréseket mutat. A pécsi székesegyház még a XI. századból való, tehát ha elhamarkodottan akarnánk ítélni, akkor Henszlmann tételét meg kellene fordítanunk és azt mondhatnánk, hogy a pécsi székesegyház volt a gurkinak a mintája. Ilyen ítéletre azonban semmi szükség nincs, mert a kérdés alaposabb és az újabb leletek felhasználásával való tanulmányozása valószínűleg arra fog utalni, hogy mindkét székesegyház alaprajzának eredetét egy régibb és közös forrásban keressük s ezt valószínűleg Itáliában fogjuk megtalálni, bármennyire tagadja is a cikkíró, hogy a gurki székesegyház építményén és faragványain olasz hatások volnának felismerhetők. A gurki kutatások továbbá értékes falfestményeket hoztak napvilágra, melyek a XIII. század közepéről és a XIV. századból valók. Előbbiekben ugyancsak nem lát olasz vonásokat a cikkíró, ellenben utóbbiakon giotteszk vonásokat vesz észre, sőt a század közepe után keletkezett falfestményeken kétségtelenül megállapítja a késői Giotto-iskolához való tartozást. A század végén ismét a helyi művészeti hagyomány és az északi formatendencia kap erőre. A cikkíró végső következtetése az, hogy Gurkon, a német nyelvi és nemzetiségi terület e legvégső zugában, a romanika kora óta külön művészeti tartomány fejlődött ki, mellyel a jövőben számolni kell. Ime a német tudományosság céltudatos törekvéseinek egy példája a hazai művészeti tulajdon felkutatásában és elhatárolásában, amit nekünk is követnünk kellene.

A berlini Unter den Linden-ope-

raház nézőterének átépítéséről szóló cikk után *Kühn Károly* értekezik „Steinverwitterung und Steinsicherung“ cím alatt a kövek pusztulásáról és a pusztulás meggátlásának eszközeiről. A dolgozat a műemlékrestaurálók kiváló érdeklődésére tarthat számot. Épp legutóbb kísérletezett Möller István műgyegetemi tanár a pécsi székesegyházon egy paraffinos benzín-emulzióval. A kérdés irodalmának rövid regisztrálása után a cikkíró a kő konzisztenciaváltozásainak módjait foglalja össze öt pontban. Ezek a szegélyek és síkok lassú lehámlása, sávós leválások, a külső rétegek gümös vagy rovátkás felhámlása, a felületnek porállapotba változása és a kő kötőanyagának teljes felbomlása főleg a homokkőnél. A pusztulás okai lehetnek: a kő természetes elhasználódása a széljárás, köd stb. által; az atmoszféra kémiai behatásai; külső körülmények befolyásai, mint a műemléknek az égtájak irányában való kedvezőtlen fekvése, mechanikus behatások, mint a bányanedvesség és a fagy; az épületek technikai fogyatkozásai és a rossz kőhézagkitöltő anyagok. Az újkori védőeszközök a kőnek emulziókkal való átitatásában állnak, mely csak a kőnek előzetes megtisztítása után hatásos. Az emulziók alkalmazásában három követelményt állít fel a cikkíró: nem szabad a kő esztétikai hatását tönkretenniük, technikailag kifogástalanok legyenek vagyis a követ ne rongálják és a követ nem szabad légmentesen elzárniuk. Műemlékgondozási és technikai szempontokból a védőeszközök vizes és nem vizes itató eszközökre oszlanak. A vizesek közé a vízüveg, a fluátok (magnesiafluosilikát és horgonyfluát) és a testalin tartozik.

A nem vizesekhez a lenolaj és lenolajfirnisz, a viaszoldat, a ceresin vagy cirine és a Szerelmey (lapidensin). A cikkíró végső konklúziója az, hogy ezidőszerint nincs esalhatatlan és általános, minden kőre alkalmas védőeszköz. Minden esetet

külön kell megítélni annak körülményei szerint. Az itatóeszközök felől csak akkor lehet majd végleges ítéletet mondani, ha majd pontos tapasztalati tények nagy tömegét ismerjük. A műemlékek gondozói vannak hivatva ez adatok összegyűjtésére.

A folyóirat számos érdekes közleménye közül még csak kettőre akarom a figyelmet felhívni. *V. Biegeleben a porosz műemlékvédőtörvény* tervezetét ismerteti, melyet a porosz kormány 1926 október havában terjesztett a porosz országgyűlés elé. A szász kormány ugyanazon év január havában állt elő műemlék és természetvédelmi javaslatával. Érdekes, hogy Hesszennek 1902, Oldenburgnak 1911, Lübecknek 1915, Lippe Detmoldnak 1920, Hamburgnak 1926 óta van műemlékvédő törvényük. Germania docet. Terünk nem engedni, hogy a porosz javaslattal együtt behatóan foglalkozzunk. Az aktuális magyar törvénytervezet tárgyalása alkalmával láttuk, hogy a műemlékvédelem törvényi szabályozása mennyi kényes kérdést vet felszínre és mennyi érdeket érint. A porosz javaslat nagy körültekintéssel és céltudatossággal, de nagy újításokkal és eredeti gondolatokkal is igyekszik a legkényesebb kérdéseket, minők az egyházakhoz való viszony, a magántulajdon korlátozása és az állam kárpótlási kötelezettsége, megoldani. Csak 20 szakaszból áll, melyek jogászilag szabatosan, de talán túlságos szűkszavúsággal vannak megfogalmazva. A stuttgarti Tag für Denkmalpflege und Heimatschutz által 1922-ben megszabott irányvonalakhoz meglehetősen ragaszkodik a javaslat, de csak a szűkebb értelemben vett műemlékvédelemmel foglalkozik, a természetvédelmet nem öleli fel.

A másik cikk az *osztrák műemlékvédelem* hetvenöt éves fennállása al-

kalmából 1928 január 25-én Bécsben tartott ünnepélyről és a k. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, most Bundesdenkmalamt fényes történetéről emlékezik meg, mely sok olyan mozzanatot tüntet fel, melyek a magyar műemlékvédelem történetéhez kapcsolódnak. Az osztrák műemlékvédő bizottság működésének első korszakában az élő művészet képviselőinek, a Van der Nüllöknek, Essenweinoknak, Stiftereknek befolyása alatt állt; a historizáló irány Eitelberger és Schmidt Frigyes nagyszerű munkájában érvényesült. A századfordulón a művészettudomány alapvető változásokat hozott létre a műemlékvédelem elvei és célkitűzéseiben és ezzel együtt a Zentralkommission iránya is megváltozott. Az új orientálódásnak Ilg, Neuwirth, Riegel és Dvořák voltak a vezetői és az általuk megszabott utat járja ma is az osztrák műemlékvédelem. A Zentralkommission szervezetében 1853 óta három nagy változás történt. Eleinte az építészeti emlékekre korlátozott működési területe 1873-ban az ingó műemlékek és a levéltári ügy vezetésével bővült. Utóbbit az Archivrat alapításakor elvesztette. 1911-ben belső igazgatási formája alakult át a generálkonzervátorok és a koronatartományokban az állami tartományi konzervátorok hivatalává. 1923-ban létrejött a műemlékvédő törvény és ekkor a természetvédelem és Heimatschutz is a most már Bundesdenkmalamt címet viselő hivatal hatáskörébe került. Az osztrák műemlékvédelmi intézmény 75 éves életében sok nagyszabású restaurálást hajtott végre. A műemlékkutatás és ismertetés terén halhatatlan érdemei vannak. Folyóirata, a Mitteilungen, 1856 óta 70 éven át szolgálta az ügyet. Dvořák Miksa 1908-ban megalapította a Wiener Jahrbuch-ot és a gyönyörű Österreichische Kunsttopographie-t.

Szönyi.

A világháború pályadíjat nyert képei.

A magyar katonai erények fenntartása és ápolása céljából az Egyesület a nagy háború pályadíjat nyert legszebb felvételeiből, díszes albumba helyezve, képsorozatot állított össze és megbizottai útján a terjesztést országosan megkezdette. Aki e képeket átnézi, annak lelki szemei előtt elvonulnak önmaguknak vagy hozzátartozóinak a Hazáért hozott rendkívüli áldozatai és mindenkor büszkén mutathat rá a megörökítő gyönyörű felvételekre. A művészi kivitelű album minden lakás vagy könyvtár díszéül szolgál, az abban elhelyezett képek faldíszül egyenként is kiemelhetők. A világháborúban résztvetteknek ezen művet különösen is érdekessé teszi a József kir. herceg Öfensége aláírásával ellátott és az album tulajdonosának nevére szóló Emléklap. Kívánatos, hogy ezen képek minél szélesebb körben találjanak otthonra, mert csak így hirdethetik a magyar nemzet örökéletű, fényes dicsőségét.

